

ISSN 2710-1371

Қазақ тарихы
электронды журналы

Electronic journal of
Kazakh history

№ 3(183) 2024

«History and Culture» ЖШС

ҚАЗАҚ ТАРИХЫ KAZAKH HISTORY

ЭЛЕКТРОНДЫ ЖУРНАЛЫ
№3 (183) 2024

ELECTRONIC JOURNAL
№3 (183) 2024

Құрылтай және баспагер:

«History and Culture» ЖШС. Алматы, Қазақстан.

ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпараттар мен архивтер комитетінің мерзімді баспасөз басылымын және (немесе) ақпараттық агенттікті есепке қою туралы 02.11. 2023 жылғы № KZ 38RBZ00041763 күәлігі берілген.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады
(наурыз, маусым, қыркүйек, желтоқсан)

Founder and publisher:

«History and Culture» LLP, Almaty, Kazakhstan

Periodic press publication of the Information and Archives Committee of the Republic of Kazakhstan on communication and information and (but) on registration of information agencies 02.11. Certificate No. KZ 38RBZ00041763 dated 2023 was issued.

Published 4 times a year
(March, June, September, December)

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ КЕҢЕСІ

Бас редактор – **Жұматаев Ринат Серикович** – Phd, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары – жауапты редактор

Ноғайбаева Мендигүл Сағатовна – т.ғ.к., қауымд. профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры м.а. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ АЛҚА

Ангела Шоттенхаммер – тарихшы синолог, т.ғ.д., KU Leven университеті (Бельгия)

Бабакүмар Қинаятұлы – этнограф, т.ғ.к., Дебрецен университеті (Венгрия)

Эврим Олчер – этнограф, PhD, Қажы Байрам Вели университеті (Түркия)

Алтымышева Зухра Америкүловна – тарихшы, Phd, «Манас» Қырғыз-Түрік университеті (Қырғызстан)

Байғабатова Назгүл Қажымуратовна – этнограф, т.ғ.к., I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті (Қазақстан)

Ақымбек Ералы – Phd, археолог. Ә. Марғұлан атындағы Археология институты (Қазақстан)

Кенжаева Наргиза Соатумуниновна – тарихшы, Phd, Шыршық мемлекеттік университетінің Репрессия құрбандарын еске сақтау музейі (Өзбекстан)

Ильясова Зибәгул Сулейменовна – тарихшы-шығыстанушы, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-ның қауымдастырылған профессоры (Қазақстан)

Сайлаубай Ерлан Ерназарұлы – археолог, т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Елтану» ғылыми-зерттеу орталығының директоры (Қазақстан)

Бесетаев Бауыржан – археолог. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан)

Намен Абай – Phd, археолог. Назарбаев университеті (Қазақстан)

Бабабеков Ақбар Давурбаевич – Phd, этнограф. Ұлықбек мырза атындағы Өзбекстан ұлттық университеті (Өзбекстан)

Гурсой Музаффер – Phd, археолог. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті (Қазақстан)

Жетпісбай Нұржан Ықсанұлы – Phd, тарихшы. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-chief – **Zhumatayev Rinat** – Phd, Al-Farabi Kazakh National University, Head of the Department of Archaeology, Ethnology and Museology (Kazakhstan)

Deputy editor-in-chief – executive editor – **Nogaibayeva Mendigul** – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Angela Schottenhammer – Full Professor of Chinese Middle Period & Early Modern World History at KU Leuven (Belgium)

Babakumar Kinayatuly – Ethnographer, Candidate of Historical Sciences, University of Debrecen (Hungary)

Evrin Ölçer Özünel – Ethnographer, PhD, Associate Professor, Ankara Haji Bayram Veli University (Türkiye)

Altymysheva Zuhra – Historian, Phd, Kyrgyz-Turkish "Manas" University (Kyrgyzstan)

Baigabatova Nazgul – Ethnographer, Candidate of Historical Sciences, Zhetisu University (Kazakhstan)

Akymbek Eraly – Phd, Archaeologist. Margulan Institute of Archeology (Kazakhstan)

Kenzhaeva Nargiza – Historian, PhD, Chirchik State Pedagogical University, Memorial Museum of Victims of Repression (Uzbekistan)

Ilyasova Zibagul – Historian-Orientalist, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Saylaubay Yerlan – Archaeologist, Candidate of Historical Sciences, Director of the Research Center "Eltanu" of Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Besetaev Baurzhan – Archaeologist, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Namen Abay – Phd, Archaeologist. Nazarbayev University (Kazakhstan)

Bababekov Akbar – Phd, ethnographer. National University of Uzbekistan (Uzbekistan)

Gursoi Muzaffer – PhD, Archaeologist. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. (Kazakhstan)

Zhetpisbai Nurzhan – Phd, Historian. Institute of History and Ethnology named after Sh.Sh. Ualikhanov. (Kazakhstan)

Журналда тарих ғылымының келесі бағыттары бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (ежелгі, ортағасырлар, жаңа және қазіргі заман), археология, деректану және тарихнама, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, ағылшын. 1993 жылдан бастап шығады

Scientific works are published in the journal in the following areas of historical science: history (ancient, medieval, new and modern), archeology, source studies and historiography, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, English. Founded in 1993.

Редакциямен баспаның мекен-жайы:
050040 Көктем-4 ы/а, 13-үй, 19 п.
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

«History and Culture» ЖШС. Тел.: +77076787670.
e-mail: qazaqtarihyjournal@gmail.com
Журнал сайты: <https://journal.historyculture.kz/index.php/journals>

Address of the editorial office:
050040 microdistrict Koktem-2, no. 13, apt. 19.
Almaty, Republic of Kazakhstan

«History and Culture» LLP. Tel.: +77076787670.
e-mail: qazaqtarihyjournal@gmail.com
Journal site: <https://journal.historyculture.kz/index.php/journals>

**ОРТАҒАСЫРДАҒЫ
ҚАЗАҚСАН ТАРИХЫ**

**MEDIEVAL HISTORY
OF KAZAKHSTAN**

Г.Б. Хабижанова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: gulnara02011966@mail.ru

ТАРИХИ ТОПОНИМИКА ЖӘНЕ САКРАЛЬДІ ТОПОГРАФИЯ

Аңдатпа: Мақалада ортағасырлық топонимиканың этникалық аумағының қалыптасуындағы маңызы талданады. Зерттеу мәселесі пәнаралық негізде тарихи жазба деректер мен ауызша дерек мәліметтерін салыстырмалы түрде қарастырылады. Мақалада қазақ халқының ортағасырлық топонимикалық жүйесін этноонтологиялық контексте зерттей отырып, біз белгілі бір этникалық топтың уақыт континуумы – оның геомәдени болмысы деген ұстанымды басшылыққа алдық. .

Деректік базасы ортағасырлық Қазақстан тарихының мәселелеріне қатысты дәстүрлі жазба тарихи дереккөздер, ауызша тарихнамаға қатысты ауқымды ескерткіштер кешенін, әдеби шығармалар, сонымен қатар соңғы археологиялық-этнографиялық сипаттағы материалдардың деректерінен тұрады. Топонимдердің қасиеттілікке ие болуының тарихи-мәдени аспектілерін зерттеуге назар аударылды. Соңдықтан қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу аспектісіндегі ортағасырлық топонимика мәселелерін зерттеуде олар туралы фольклорлық материалдар, әсіресе жыраулар поэзиясынан тұратын ұлттық сипаттағы деректер зерттеуімізге күрделі мәселелерді қозғауға мүмкіндік береді. Ономастикалық кеңістікті халықтың санасында қазіргі кезде өмір сүріп жатқан дүние үлгісімен салыстырмалы түрде талдау арқылы оның этникалық тарихының маңызды мәселелерін, этникалық аумақтың қалыптасуын, этногенез және этникалық байланыстар мәселелерін талдаудың мазмұнын тереңдеті аламыз.

Түйін сөздер: топонимика, этникалық тарих, сакральді кеңістік, топография, мәдени ландшафт

Ризашылық: Мақала ҚР Ғылым және жоғарғы білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен AP23488984 «Қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу аспектісіндегі ортағасырлық топонимика» жобасы бойынша дайындалды.

Сілтеме үшін: Хабижанова Г.Б. Тарихи топонимика және сакральді топография // Қазақ тарих электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 183. No 3. 4-12-бб. (Қаз.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-4>

Khabizhanova G.B.

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: gulnara02011966@mail.ru

Historical toponymy and sacred topography

Abstract: The article analyzes the significance of medieval toponymy in the formation of the ethnic territory. The research issue is examined comparatively, based on interdisciplinary historical written sources and oral data. By studying the medieval toponymic system of the Kazakh people in the context of ethno-ontology, we relied on the concept of a specific ethnic group's temporal continuum—its geomythological essence.

The data base consists of traditional written historical sources related to the issues of medieval Kazakhstan history, a comprehensive collection of monuments related to oral history, literary works, as well as recent archaeological and ethnographic material data. Attention was paid to the historical and cultural aspects of the sacred nature of toponyms. Therefore, studying the issues of medieval toponymy in the context of the formation of the ethnic territory of the Kazakh people allows us to address complex issues through folklore materials, especially national data derived from the poetry of the bards. By comparatively analyzing the onomastic space with the model of the living world in the minds of the people today, we can deepen the content of important issues in its ethnic history, the formation of ethnic territory, ethnogenesis, and ethnic relations.

Keywords: toponymy, ethnic history, sacred space, topography, cultural landscape

Acknowledgment: The article was prepared within the framework of the project AP23488984 «Medieval Toponymy in the Context of the Formation of the Ethnic Territory of the Kazakh People», funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Science Committee.

For citation: Khabizhanova G. Historical toponymy and sacred topography // Electronic scientific journal «Kazakh history». 2024. Vol. 183. No. 3. Pp. 4-12 (In Kaz.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-4>

Кіріспе

Қазіргі тарих ғылымының алдында қоғамдық сананы жаңғыру мен ұлттық бірегейлік және қоғамдық келісімді нығайту мәселеріне қатысты міндеттерді шешу үшін тарихи зерттеулердің жаңа аспектілерін пәнаралық зерттеулер негізінде таңы бағыттарда жүргізу қажеттілігі туындап отыр. Қазақ халқының этникалық тарихының мәселелерін зерттеуде ежелгі дәуірлерден басталатын этникалық үдерістердің саяси, әлеуметтік сипатын зерттеумен қатар, оның дүниетанымдық қырларына назар аудару да аса маңызды. Ұлттық мәдени бейнелердің маңызды сипаттамаларының бірі болып табылатын тұрақты дүниетанымдық санаттарды талдау маңызды. Сондықтан мақалада көшпелілер ұғымындағы туған жер концепті, тұрақты көші қон жолдарының мен бағыттары, оларды маркерлеу, сакральді география, этнотопонимдердің қалыптасу тарихын талдай отырып, қазақ халқының этникалық тарихының мәселелерін қарастырылады.

Көшпелілерің этникалық аумағы мен социомәдени кеңістігін модельдеу үлгелімен олардың ерекшеліктері қазақ халқының дүниетанымдық құндылықтарымен астасып жатыр. Сондықтан этногенез мәселелерін зерттеуде, жалпы Орталық Азияның көшпелі халықтарының тарихы мен мәдениетінің концептуалды мәселелерін әзірлеуде түркі тайпаларының рулық-тайпалық құрылымын, этно-тарихи және этномәдени байланыстарын, ортағасырлық мемлекеттік құрылымдарының этникалық құрамының өзара ықпал ету және сабақтастық мәселелерін зерттеу арқылы тың тұжырымдар жасай аламыз. Көшпелілердің этникалық тарихындағы жекелеген кезеңдердің рөлін анықтау мен түркі халықтарының тарихи және этномәдени тамырларының бірлігін негіздеу бойынша жүргізілген зерттеулер нәтижесінде ортағасырлар кезеңінде қалыптасқан тарихи топонимиканың этникалық тарихты, соның ішінде қазақ халқының қалыптасуының этникалық аумағының тарихын зерттеуде маңызы айқындала түсті.

Мақалада ортағасырлық топонимиканың этникалық аумақтың қалыптасуындағы маңызын зерттеу мәселесі пәнаралық негізде тарихи жазба деректер мен ауызша дерек мәліметтерін салыстырмалы түрде қарастыра отырып, ұлттық мәдени бейнелердің маңызды сипаттамаларының бірі болып табылатын тұрақты дүниетанымдық санаттарды талдау арқылы көшпелілер ұғымындағы туған жер концептін мәдени ланд-

шафт ұғымымен тығыз қарастырылады. Зерттеу барысында қасиетті локустар ретінде тұрақты көші қон жолдарының мен бағыттары, оларды маркерлеу, сакральді география, этнотопонимдердің қалыптасу тарихын талдау арқылы қазақ халқының этникалық тарихының мәселелері айқындалады.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Қазақ халқының этникалық тарихының ортағасырлар кезеңіндегі күрделі мәселелерін тарихи салыстырмалы талдау топонимикалық жүйені когнитивтік аспектіде этнотарихи және этнолингвистикалық зерттеулермен тығыз байланысты қарастыруды талап етеді. Сондықтан, қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасу мәселелерін зерттеуде топонимиканы этноонтологиялық түсіну және талдау мәселелері басты ұстаным болып табылады. Қазақ халқының ортағасырлық топонимикалық жүйесін этноонтологиялық контексте зерттей отырып, біз белгілі бір этникалық топтың уақыт континуумы – оның геомәдени болмысы деген ұстанымды басшылыққа алдық. Сондықтан салыстырмалы тарихи зерттеулердің негізгі көздері ретінде этникалық тарих мәселелерін қарастыруда топонимика, антропонимика, этнонимия материалдарының маңызы зор екендігін атап өтеміз. Біздің ойымызша этникалық зерттеулердегі антропоцентристік көзқарас топонимикалық материалды зерттеуге мол мүмкіндіктер береді. Когнитивтік топонимиканы біз ең алдымен топонимдерде көрініс табатын номинативті қызметтің этноонтологиялық түсінігі деп түсінеміз.

Сонымен қатар, топонимикалық материалды талдауда тарихи шындықты терең когнитивтік түсінуге негізделген зерттеулер пәнаралық ғылымдармен тоғысқан түсында ашылады. Сондықтан, жоба ұсынылып отырған мәселені тарих, мәдени антропология, этнология, тарихи география, филология, философия ғылымдарының әдістерін қамтитын пәнаралық тәсілдер арқылы ашылады. Мәселен, зерттеуде мәдениетаралық қарым-қатынас пен мәдениеттер интеграциясының дәрежесін анықтау қажеттілігімен анықтау, «бөтен этникалық ортадан» ауысқан идеологиялық көзқарастар мазмұнын талдауға да назар аударамыз. Осылайша ұттық дүниетанымды жалпы дүниені түсіну және ондағы адамның орнын айқындайтын көзқарастар, сенімдер мен құндылықтар жүйесі ретінде қарастырамыз.

Зерттеудің негізгі деректік базасы ортағасырлық Қазақстан тарихының мәселелеріне қатысты дәстүрлі жазба тарихи дереккөздер, ауызша тарихнамаға қатысты ауқымды ескерткіштер кешенін, әдеби шығармалар, сонымен қатар соңғы археологиялық-этнографиялық сипаттағы материалдардың деректерінен тұрады. Мәдени мұра бағдарламасы бойынша топонимдік аңыздар жарияланды (Бабалар сөзі, 2011). Сондықтан, ортағасырлық топонимиканың қалыптасуы мен семантикасын жазба деректер мен ауызша дерек мәліметтері арқылы, соның ішінде ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталып, беріліп келе жатқан танымның көріністерін айқындау негізінде қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасуының мәселелері айқындалады.

Талқылау

Ғасырлар қойнауынан жеткен тарихи топонимдер халықтардың этникалық тарихына қатысты маңызды ақпарат көзі болып табылады. Жалпы лингвист, этнограф және тарихшы ғалымдар өз зерттеулерінде көшпелі түркі халықтарының этногенезі мен этникалық тарихын зерттеуде ономастикалық материалдарды С.П.Толстов, Т.А.Жданко, Н.А.Баскаков, С.М.Абрамзон, Б.Х.Кармышева, Г.П.Васильева, Б.В.Андрианов, В.В.Востров и М.С.Муканов және т.б. кең қолданды. Алғаш рет Қазақстан топонимдерінің түсіндірме сөздігін жасаған Е. Койчубаевтың (*Койчубаев, 1974*) еңбегінің маңызы зор. А. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов және т.б. ғалымдарымыздың этнопопонимика, топонимдердің этимологиясы, жалпы қазақ ономастикасының мәселелеріне арналған зерттеулері (Әбдірахманов, 1979; *Әбдірахманов, 1979а*; Керимбаев, 1995; *Жанұзақ, 2021*) топонимикалық материалдарды талдауда басты назарға алынды. *Топонимдерді этникалық тарихтың кейбір мәселелерін анықтауда* 1978 жылы жарық көрген «Ономастика Средней Азии» атты жинаққа енген зерттеулерде талпыныс жасалған. Мәселен, бұл жинақта қазіргі Өзбекстан аумағында түркілік Шығыс Дешті қыпшақтық этнонимдер негізінде қалыптасқан топонимдер тарихына шолу жасалды (Толстов, 1978:6-17). Топонимдердің қоныс аударуы мәселелері де ғылымда жалпы зерттеу нысаны ретінде айқындалған. Дегенмен, көшпелілерің, соның ішінде қазақ халқының этникалық тарихына қатысты басқа аумақтарға «қоныс аударған» топонимдер тарихы қазақ халқының этнотерриториясының қалыптасуы

мен этногенетикалық байланыстарын айқындау бағытында толық зерттелмеген мәселе болып табылады.

Жалпы топонимикалық материалдарды этникалық тарих мәселелерін зерттеуде пайдаланудың белгілі бір дәрежеде жинақталған тарихнамалық дәстүрлеріне қарамастан, жалпы қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу аспектісіндегі ортағасырлық топонимика мәселелерін зерттеу әлі толық зерттелмеген мәселелер қатарына жатады. Себебі, бұл жалпы қазақ халқының этникалық тарихының мәселелерімен қатар, оның дүниетанымдық құндылықтар жүйесімен байланысын пәнаралық зерттеулер бағытында қарастырудың маңыздылығымен туындайды. Осы орайда топонимдердің қасиеттілікке ие болуының тарихи-мәдени аспектілерін зерттеу маңызды бола түспек.

«Мәдени ландшафт» ұғымы ғылыми әдебиеттерде бұрыннан белгілі. Адам мен кеңістіктің мәдени қызметінің өзара әсерінің нәтижесі ретінде түсіндірілетін бұл терминнің антропоцентристік мазмұнын К.Риттер мен Ф.Ратцель еңбектері қалыптастырды (Ратцель, 1906; Риттер, 1856). Тарихи-мәдени процестер мен адамды қоршаған ортаның өзара байланыстылығын мойындау, геотарихи синтез принципін баяндайтын М.Блоктың, Л.Феврдің белгілі еңбектерінің пайда болуына әкелді. Қазіргі мағынада мәдени ландшафт – белгілі бір тарихи кезеңде белгілі бір мәдени құндылықтары бар адамдар мекендеген аумақ, «адамның орны» деп аталатын, онда оның менталдық іс-әрекетінің («менталдық кеңістік» феномені) кеңістіктік ұйымдастырылуы орын алады. «Мәдени ландшафт» терминінің феноменологиялық түсіндірмесі дамыған кеңістіктің сол немесе басқа этникалық қауымдастықпен байланысын этномәдени негіздеу мәселесін зерттеуді білдіреді. Сонымен бірге этномәдени ландшафттануда «ландшафттың қасиетті локустары» сияқты категориялардың пайда болуы атап өтіледі. Бәлкім, киелі кеңістіктің мағынасын, оның ішінде «ата-баба жері» ұғымының қазіргі заманғы түсіндірмесі белгілі «есте сақтау орны» ұғымына сәйкес келеді, бірақ материалдық объект ретінде емес, кеңістіктік метафора, интеллектуалдық дәстүр ретінде (Нора, 1999). Бір қызығы, «ландшафт» терминінің шығу тарихының өзі ерте орта ғасырлардан бастау алады, онда ол «киелі жер» мағынасында қолданылған (*Тютюнник, 2004: 116-122*).

Шет елдік ғалымдардың мәдени ландшафты тұрақты даму эгидасы негізінде жүргізіп отыр-

ған соңғы зерттеулеріндегі қоршаған ортаның геодизайні, өткенді мұралану тәжірбиесін тарихи талдауға негізделген тұжырымдары да маңызды орын алады (Balée, 1998). Бұл зерттеулердегі ландшафтың мәдени мұрасын осы жердің бірегейлігін жеткізуші (*genius loci*) ретінде қарастыру ұстанымына сүйенеміз. Бұл ұстаным мәдени ландшафтардың тарихын зерттеумен байланысы өткен ғасырдың соңындағы гуманистік география мен жаңа мәдени география өкілдерінің еңбектерінде қалыптасып отыр (Denis Cosgrove, Stephen Daniels, 1988).

Сонымен қатар, соңғы жылдардағы ландшафты биография мен тарихи экология бағытының адам мен қоршаған ортаның қарым-қатынасының күрделі қырларын кешенді түрде қарастыратын ұстанымдар зерттеудің жаңа теориялық-методологиялық базасын анықтауға негіз болып табылды (de Kleijn, 2014: 1-35)

Нәтижелер

Топонимдер белгілі бір халықтың географиялық орны, тарихы, этнографиясы, дүниетанымы мен қоршаған болмысты қабылдауы туралы білімнің қайнар көзі болып табылады және қоғамның (адамның) материалдық және рухани мәдениетінің шындығын білдіреді және әрбір халық өз аумағында әлеуметтік-экономикалық қажеттілікке сәйкес географиялық атаулар жүйесін жасайды. Сондықтан қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу аспектісіндегі ортағасырлық топонимика мәселелерін зерттеуде олар туралы фольклорлық материалдар, әсіресе жыраулар поэзиясынан тұратын ұлттық сипаттағы деректер зерттеуімізге күрделі мәселелерді қозғауға мүмкіндік береді. Географиялық кеңістік адамның іс-әрекеті, белгілі бір этникалық топтың іс-әрекеті процесіндегі бейнелер жүйесі (жүйелері) ретінде көбірек дәрежеде қабылданатынын атап өтеміз. Осылайша географиялық терминдер этногенетикалық және тарихи байланыстардың мәселелерін шешуде құнды және сенімді материал ретінде қызмет етеді. Ономастикалық кеңістікті халықтың санасында қазіргі кезде өмір сүріп жатқан дүние үлгісімен салыстырмалы түрде талдау арқылы оның этникалық тарихының маңызды мәселелерін, этникалық аумақтың қалыптасуын, этногенез және этникалық байланыстар мәселелерін талдаудың мазмұнын тереңдеті аламыз.

Ұлы Дала көшпелілерінің рухани мәдениетінің дүниетанымдық негіздерінің қалыптасуы

табиғи ландшафт пен табиғаттың даму процесінде қалыптасқан қоршаған кеңістікке бейімделу механизмі – материалдық фактордың тікелей және жанама әсерімен сипатталады, ол өзінің бойына Қазақстанның ежелгі тұрғындарының көзқарасы бойынша әлемнің қалыптасуының танымдық күшінің шексіз әлеуетін мәдени мұраның бірегей үлгілерін жасауды шоғырландырған [Ерофеева, 2014: 66-67]. Сондықтан, мұндай қасиетке, ие қазақ өлкесінің топонимикалық жүйесін көшпелі халықтар арасында қалыптасқан «географиялық кеңістікте бағдар берудің бірегей үлгісін» бейнелейтін халық жадында сақталған қасиетті – табиғи және тарихи орындардың өзіндік нұсқаулығы ретінде қарастыру маңызды.

Осыған орай халық дүниетанымында ерекше орын алатын табиғи ландшафтардың халық жадында сақталып, астасып кеткен аңыздар мен дастандар талдау мен оның қасиетті мәнін негіздеуін тарихи-философиялық тұрғыдан қарастыру керек. С.Г. Кляшторный сакральді топографияға қатысты мәселелерді зерттеуде көне түркі мифологиясының ерекшеліктері атап көрсеткен (Кляшторный, 1977: 122-123). В.В. Трепавлов көшпелілер дүниетанымының айырымдық бөлігі ретінде сакральді топографияны көшпелі халықтардың дүниетанымен, рухани мәдениетінің ерекшелігі ретінде көрсетті (Трепавлов, 2021: 27-30). Бірақ, жалпы қазақ жерінің сакральді топографиясының қалыптасуының этнотарихи негіздері кешенді зерттелмеген мәселелер қатарына жатады. Атап айтқанда, философиялық тұрғыдан алғанда, кеңістікті қасиетті деп негіздеу дүние бейнесінің діни-мифологиялық дүниетанымын қалыптастыру арқылы жүзеге асады, соның нәтижесінде әлемнің орталығы сияқты категориялар пайда болады (Элиаде, 2005). Ландшафт мәдениет менталдігінің бір-қатар абстрактылық анықтамалары ретінде қабылданады. Әрбір халықтың мәдениетінде белгілі бір географиялық объектілер болады, тарихи әдебиетте топонимдер деп көбірек аталып, олармен тарихи оқиғалар немесе үлкен тарихи маңызы бар құбылыстар байланыстырылады. А.Я. Гуревич бұған «ортағасырлық мәдениет категориялары» ретінде анықтама берген (Гуревич, 1972). Осылайша қазақ халқының этникалық тарихында маңызды орын алатын Ұлы даланың тарихи-географиялық аймақтарының (Сарыарқа, Ұлытау, Жетісу және т.б.) маңызы мен олардың ортағасырлық топонимикалық жүйесіне талдау жасау арқылы аймақ ономастикасының тарихи қабаттарын көрсете отырып, этномәдени үде-

рістерді талдауға болды. Осы орайда кеңістіктік белгілеулердің қасиеттілігінің сырын түсінуге тырысқан зерттеушілердің кейбір тарихи-географиялық атаулардың этимологиясын зерттеуге бағытталған зертеулер маңызды (Касанов, 2019: 227-228; Семби, 2013: 153-16).

Түркі өркениетінің дүниетанымдық үлгісінің бір бөлігі ретінде ата-баба жері концепциясын қарастыра отырып, бұл жүйенің басқа да маңызды элементтерімен тығыз байланысын атап өткен жөн. Әңгіме киелі кеңістік ұғымы мен діни таным-түсінігінің өзара байланыстылығы туралы болып отыр, бұл ретте этногенетикалық және метафизикалық қатынас сипатына ие, қоғамның рухани дамуына әсер етіп, әр түрлі ұжымдық бейнелердің қалыптасуына әсер ететін тәңіршілдік туралы болып отыр. Түркі-моңғол халықтары арасында қалыптасқан мифологияларды зерттеу, топонимдердің қасиеттілікке ие болуын тәңіршілдіктің пайда болуымен байланыстырады, сондай-ақ ерте түркілерде тау-кен кәсібінің пайда болуымен Жер-Ана мен Тәңір-Әкенің жерасты әлемінің құдайы Ерліктің жаратқан Оты арқылы өзара әрекеттесуі туралы аңызбен сипатталады. Бұл аңыз өз кезегінде түркілердің руникалық ескерткішінде дүниенің жаратылуы туралы белгілі формулада бейнеленген: «Жоғарыда көк аспан, төменде қоңыр жер жаралғанда, олардың екеуінің арасында адамдар жаралған». Демек, түріктердің ата қонысының атауы Өтүкен сөзі «от» және «үнген» деген мағыналы мәнге ие (Соскал, 2015. 7-40).

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері дәуірінен бастап түркі тілдес тайпалар қоныстанған Йыр-Байырку аумағы, X ғасырда Баргуджин-Токум еліне, Алан-Гоа ұрпақтарының қастерлейтін жеріне айналды (Коновалов, 2016). Қазақтардың мифологиялық дәстүрінде де эпикалық қаһармандардың киелі жерді іздеп ұзақ сапарға аттанғаны сақталған. Мифопоэтикалық бейнеде бұл аумақ бабалар рухымен және халықтың тарихи жадымен киелі болған ежелгі жер ретінде берілген. Бұл Жиделі-Байсын, Жерұйық сияқты мифотопонимдер (Бабалар сөзі, 2006; Сагитов, 1968). Сонымен бірге, мифтерде кездесетін жоғалған әлем туралы аңыздар туралы қазіргі ғылыми түсініктерге сәйкес: «Жергілікті миф – бұл жердің немесе аумақтың «ашылуы». Бұл оның онтологиялық мүмкіндігінде жердің орнын ашу және сонымен бірге (немесе сол мәңгілікте) «өзінің» орнын әлемнің орталығы ретінде бекітуге мүмкіндік береді» (Замятин, 2009.19). Басқаша айтқанда, мифтердің пайда болуы адамның

кеңістікті, бұл жағдайда оның мекендеу ортасын қаншалықты меңгергенін көрсетеді.

Шалғайда қалған, ертедегі атамекен туралы ой-пікірлер XIX ғасырдағы қазақ поэзиясында көрініс тапты, мәселен «Тескентау асып кету» тіркесі белгілі Ергенеқон аңызы мен Жиделі-Байсын жерімен байланысын еске түсіреді (Кондыбай, <https://otuken.kz/slovarnye-stati>). «Артынан қазақ жұрты кетем деген, соңынан Асан бидің жетем деген. Айтса да кетем деп ол кете алмаған, Соңынан Асан бидің жете алмаған. Саураннан Тезен тауы қайта көшіп, әрі өтіп, Тесіктаудан өте алмаған» (Мөңкөулы, 2013. 34).

Қазақтың арғы аталары Қорқыт, аты аңызға айналған ақын-философ Асан Қайғы, батыр Алпамыспен байланысты қазақ халық ертегілері мен тарихи аңыз-әңгімелеріндегі «Жерұйықты» іздеудің белгілі сюжеттерінің мазмұны қалыптасу үдерісін көрсетеді және сонымен бірге мәдени сәйкестендіруді өлшеу әдістерінің бірі болып табылады. Көшпелілердің түсінігіндегі бақытты мекендегі ертегідегідей өмір, Алпамыс батырдың туған жерін суреттеумен байланыстырылады. «Осыдан көп жыл бұрын, аңыздарда айтылғандай, Жиделі-Байсын жерінде Байбөрі деген бір бай өмір сүріпті. Байлығын қарашы: түп-тура тоқсан отар семіз құйрықты қойы, міне, құм арасында тоқсан мың бас түйесі, ал жайылма шалғындағы үйір жылқысын санай алмайсың. Онда, өзеннің үстінде бір бетінде қарға үйірі, екінші жағында қардай аппақ үйір, ал арғы жақта шығанақ бар (Қазақский эпос, 1958. 215-216). Немесе Асан Қайғының атақты сөзі көшпелілердің туған жердің қадірі туралы философиясының мәнін ашады: «Көшіп-қонып көрмеген//Жер қадірін не білсін!// Көшсе қона білмеген,//Қонса, көше білмеген,//Ақылыңа көнбеген,//Жұрт қадірін не білсін!» (Бес ғасыр жырлайды, 1989. 26).

Ежелгі Ұлытау таулары сияқты табиғи ландшафттың тарихи объектісіне жүгінер болсақ, онда көптеген аңыздар мен дастандар олармен астасып, олардың қасиетті мәнін негіздейді. Бұл таулар, зороастризмнің пайда болған жері екені белгілі. «Тұранда туған бала Зардеш (Заратуштра) жалғыздыққа, елмен араласпауға ұмтылып, талай күндер тауда болып, тау шыңдарын айналып өтіп жатқан бұлттарды бақылап, Аспан құдайы Тәңіріге жалбарынған» (Жанайдаров, 2008:39-42). Ұлытау – түркі және қазақ мемлекеттілігінің дамуының да ошағы. Бұл жерде атақты тарихи тұлғалар – Жошы хан, Әмір Темір, Асан Қайғының жолдары тоғысады. Таулар түркі халықтарының мифологиялық дәстүрі бо-

йынша белгілі бір культтік мағыналар шеңберіне еніп, «ежелгі түркі тайпалары арасындағы Жер-Су жалпы культінің бір бөлігі» болып табылады (Кляшторный, 1981: 122-123). Түркі халықтарының көне эпосында: «Сенің қара тауларың шағылмасын; Көлеңкелі мықты ағашың кесілмесін, мәңгі аққан сұлу өзенің құрғамасын», «Балам, қара тауымның басы! Ұлым, менің қанға боялған өзенімнің арнасы!» (Книга моего деда Коркута, 1962: 21, 36, 47, 48, 55). Таулар мен су түркілердің космологиялық кеңістігінің негізгі және біртұтас түсінігі болып табылады, таулар сондай-ақ, «ата-баба жері» ұғымына қайта оралта отырып, тектік белгілер қызметін атқарған.

Әлем туралы басты тұжырымдарының бірі ретінде ата-баба жері туралы ертедегі түсініктің бастауы Орхон стелаларының мәтіндерінде жатыр, мұнда басты құдайлар Тәңір мен Ұмай бірге Ыдық Ер-Субта аталады (Кляшторный, 1981). Тіпті, Феофилакт Симокатта «түркілер жерге әнұран айтады» деп жазған [Феофилакт Симокатта, 1957; Маадай-Кара, 1973:161).

Соңғы орта ғасырларда Қазтуған жырау берген туған өлкеге сипаттама Алтайдың ерлік аңыздарының дәстүрін жалғастырады: «Уақыт сияқты...Дала елі шексіз. Жер – ақ пен қара орданың қонысы. ...Кіндігімді кескен жер, Мені тазалап, жуындырған жер... Жаудан пана болған жер. Қалың жүнді боталар түйеге айналған жер... Түн батса балық, бақа, шаян шуылдап малшыларды таң атқанша ұйықтатпайды. Міне, менің өшпес қымбатты Еділім осындай...» (Бес ғасыр жырлайды, 1989:29).

Осылайша, туған табиғатты керемет поэтикалық тартымды сипаттау арқылы көшпелі түркілердің жаратылысқа көзқарасы ашылады, оның дәл ортасында ең алдымен «киелі локустар» орын алған, атап айтқанда «... Ана-Еділ жағалауы, Ұлытау құрығы, Жетісу, Жайық пен Сырдария жағалаулары» Сарайшық, Сығнақ және одан әрі Отырар, Түркістан қалаларында қасиеттімен киелі орындары бар (Трепавлов, 2021; Касанов, 2017:29). Кеңістіктік белгілеулердің қасиеттілігінің сырын түсінуге тырысқан зерттеушілер тарихи-географиялық атаулардың этимологиясына жүгінеді. Белгілі Жетісу топонимі адам өмір сүруге ең қолайлы күт-береке жеріне теңестіріледі. Дала өлкесінің бүкіл тарихы қазақ халқының қалыптасуының ең ежелгі орталықтарының бірі болған бұл аумақты адамдардың ерте қоныстанғанын растайды. Мысалы, Қоғалы кешенінен табылған көне түркі өнерінің ескерткіштеріне арналған қазіргі заманғы архео-

логиялық зерттеулер «Шу-Іле өзенінің маңызды саяси және мәдени орталық ретінде түркі дәуіріндегі ерекше маңызы туралы» тұжырымды растайды (Касанов, 2017: 227-228). «Жетісу» терминінің «Жеті өзен» деп аударылуы, сөзбе-сөз қабылданбауы керек, бірақ атаудағы жеті саны жетіген, жетіоғыз, иедігем сияқты ежелгі өңір тұрғындарының дәстүрлі түсініктері бойынша Жетісу атауының жер жаннатымен сәйкестендірілуіне негіз болған «7 санының ырғағының» шығуы, молшылық пен құнарлылық мағынасын берген (Семби, 2013: 153-165). Көшпелілер үшін киелі өлкелер қатарында, көне заманнан бері қонысталған өлкелер аспектісінде, ортағасырлық ақын-жыраулар жырлаған тағы бір маңызды Ұлы даланың тарихи-географиялық аймағы – Сарыарқа. Оны даңқты Доспамбет батыр туған жердің символы ретінде қабылдайды: «...Екі арыстан жау шапса, Оқ қылқандай шаңшылса, Қан жусандай егілсе, Аққан судай төгілсе. Бетегелі Сарыарқаның бойында, Соғысып өлген өкінбес!» (Алдаспан, 1970:69).

«Ата-баба (туған) қонысы» ұғымындағы тағы бір мағына осы терминнің саяси мағынасында болды. Жер аспан берген қасиетті күшке ие болды, сондықтан жер өзінің халқына және сайланған билеушісіне қорған болды. Түркі этномәдени дәстүріндегі тайпалық аумақтың киелендіру тәжірибесі және сақталған материалдық мәдениет ескерткіштері (тас мүсіндер, петроглифтер, жерлеу құрылыстары) арқылы ашылады. Жерді қасиеттендіру табиғи нысандарға, ең алдымен түркілердің киелі мекен ету ортасының көрінісі ретінде тау, үңгірлерге табынуы арқылы өтті. Ш.Ш. Уәлиханов, В.В. Радлов, А. Диваев, Н.Г. Потанин, Ә.Х. Марғұлан жинаған аңыздар қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу тарихын сақтай отырып, түркі этномәдени дәстүріндегі «ата-баба қонысы» ұғымының шығу тегімен ажырамас байланысын көрсетеді.

Адамның жермен биологиялық қарым-қатынасының тіршілік көзі, ұрпақ жалғастыру және «құтты» иеленуінің киелі табиғаты Алтай халқының ежелгі түсініктерінде бір аңызда көрініс тапқан, соған сәйкес жердің қақ ортасында «...сүтті көлдің шығысында және «жер мен көктің» кіндігінен» өскен алтын теректе көзге көрінбейтін қызыл көл болды. Онда үлкен балық – Кер балық мекендеген, оның ішінде «жандар» – жануарлардың (күт) және балалардың (жула) ұрықтары сақталған. Оларды балық өзінің тынысы арқылы жер иесі Жер-суға, ал ол өз кезегінде

киіз үйде тұратын аруақтарға жеткізген» (Традиционное мировоззрение тюрков, 1989). Бұл аңыздың маңызды бөлшегі – бұл жерде жер «күт» сыйымдылығы ретінде айтылады, бұл ұғым түркі халықтарының тілдерінде «бақыт», «сәттілік», «өмір күші», «қамқоршы». Тиісінше, «күтты» жоғалту өліммен тең болған.

Ортағасырлық топонимиканың тарихи деректік маңызы түркі этномәдени дәстүріндегі тайпалық аумақтың киелендіру тәжірибесі және сақталған материалдық мәдениет ескерткіштері мен дәстүрлі көші-қон бағыттарын зерттеу арқылы ашылады. Жерді қасиеттендіру табиғи нысандарға, ең алдымен көшпелілер ұғымындағы киелі мекен ету ортасының көрінісі ретінде табынған жерлерден көрінеді. Дегенмен, бұл мол материалдар қоры қазақ халқының этникалық территориясының қалыптасу тарихынмен, халқымыздың мәдениетіндегі кеңістік, туған жер концептерімен тығыз байланысты жете зерттелмеген мәселелер қатарына жатады. Сондықтан ортағасырлардағы жорық жолдары, қатынас жолдарына қатысты ауызша, жазба және картографиялық деректер негізінде тарихи-топонимикалық реконструкциясын жасау және тарихи-топонимикалық аңыздарға тарихи-этнографиялық талдау жасау қажеттілігі айқындалып отыр. Осылайша ортағасырлық топонимиканы зерттеу арқылы біз түркі тайпаларының қалыптасуы мен орналасуының теориялық-методологиялық аспектілерін айқындай аламыз. Ауыз әдебиеті мен жазба деректер мәліметтері бойынша «топонимдердің қоныс аударуы» негізінде түркі тайпаларының миграциялық қозғалыстары мен этнотарихи байланыстарын айқындалады. Орталық Азия аумағында орағасырлық Шығыс Дешті қыпшақтық ру-тайпалардың («92 баулы өзбек тайпалары») этнонимдері негізінде қалыптасқан топонимдерді талдау арқылы түркі халықтарының этногенетикалық байланыстары көрсетіледі. Көшпелі түркі-моңғол халықтарының шежіресіндегі ортағасырлық этнонимдер мен антропонимдерді зерттеу арқылы ерте түркі және кейінгі ортағасырлар кезеңіндегі этнотарихи жағдайды анықталып, көшпелілер ұғымындағы қасиетті кеңістік немесе туған жер концептінің мәдени-семиотикалық мәнін талдау арқылы Қазақстанның сакральді топографиясына тарихи-филологиялық сараптама жасауға қол жеткіземіз. Ортағасырлардағы жорық жолдары, қатынас жолдарына (Абылай жолы, Хан жолы, Абылайдың қара жолы, Абылай аспас сары бел, Сәтбай жолы, Сарыесік Атырау жолы, Жетіқоңыр жолы

т.б.) қатысты ауызша, жазба және картографиялық деректер негізінде, тарихи жолдар бойын жалғап жатқан суат, бекеттерді, жер-су атауларын анықтау, тарихи-топонимикалық реконструкциясын жасауға мүмкіндік береді. Байырғы егіншілік алқаптар, мерзімдік малшаруашылығы қоныстарымен байланысты тарихи-топонимикалық аңыздар, мерзімдік қоныстар, байырғы қазақ ауылдарының арасындағы көш жолдары, тау-тасты асулар, шөлді, құмды асуларды игерудің іздерін тарихи-этнографиялық талдау қазақ халқының этногенезінің өзекті мәселелері ретінде дүниетаным мен этникалық сана-сезімнің қалыптасуының тарихи-рухани негіздерінің сабақтастығын көрсете алады.

Қорытынды

Қазақ халқының этникалық тарихын зерттеудің жаңа пәнаралық бағытарының бірі топонимикалық зерттеулер негізінде түркі ру-тайпаларының тарихи және этномәдени тамырларының бірлігін, қазақ халқының ұлттық дүниетанымының тарихи-мәдени аспектілерін негіздеу аламыз.

Ортағасырлық топонимика арқылы этникалық аумақтың қалыптасу тарихын зерттеу бүгінгі таңдағы жаһандық деңгейдегі тұрақсыздықтар мен аумақтық тұтастық мәселерін зерттеуге мүмкіндік береді. Сондай-ақ мәдени ландшафт мәселелерін зерттеу арқылы халқымыздың тарихи жадының өмір сүруін қамтамасыз етудегі әлеуметтік-мәдени ген ретіндегі рөлін айқындайтын материалдарды тарихи-деректік тұрғыдан талдай отырып, оның тарихи негіздерін, сабақтастығын көреміз.

Ортағасырлық түркілік топонимдердің Орталық Азияның түркі тілдес халықтарының барлығында кездесуін сараптау олардың этникалық тарихының ортақтығы мен бірлігі идеясына негіз бола алады. Сондықтан да, түркі халықтарының этнотарихы, оның бейнесі мен ерекше мазмұндарын зерделеу түркі мәдениетінің тұтастығын түсінуде үлкен маңызға ие. Әсіресе аймақтағы мәдениет аралық әрекеттесу, көшпелі және отырықшы халықтары этногенетикалық байланыстары туралы тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Осыған орай бүгінгі таңда түркі мемлекеттілігінің бірлігі және онымен байланысты идеология, мәдениет және экономикалық саладағы ықпалдастық мәселелері үлкен қызығушылық тудырады. Ол Еуразиялық кеңістіктегі қоғам дамуының қоғамдық, саяси, әлеумет-

тік-экономикалық заңдылықтардың қоғамдық әдістемесін зерттеу, ел мен жер тәуелсіздігінің негізгі ұстанымдарын айқындау бойынша өзекті мәселелерді негіздеу мен оған әдіснама дайындауға негіз бола алады.

Түркілік этнонимдері негізінде қалыптасқан топонимдерді талдау қазақ халқының этникалық аумағының қалыптасуы мен ерте түркі және кейінгі ортағасырлар кезеңіндегі этнотарихи жағдайдың түркі халықтарының этногенетикалық байланыстарын көрсетіп отыр. Көшпелілер ұғымындағы қасиетті кеңістік немесе туған

жер концептінің мәдени-семиотикалық мәні еліміздің сакаральді топографиясының тарихи-философиялық маңызын көрсетеді. Ортағасырлардағы жорық жолдары, қатынас жолдарына қатысты ауызша, жазба және картографиялық деректер негізінде, тарихи жолдар бойын жалғап жатырған су-ат, бекеттерді, жер-су атауларын анықтау мен олардың тарихи-топонимикалық реконструкциясын жасау, тарихи-этнографиялық тұрғыдан сипаттау ел мен жер тарихының бұрмаланған беттерін қайта азуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Balée, W. L. *Advances in historical ecology*. New York, NY: Columbia University, 1998.
- Balée, W. L. *Advances in historical ecology*. New York, NY: Columbia University, 1998.
- de Kleijn, M., van Manen, N., Kolen, J., & Scholten, H. Towards a user-centric SDI framework for historical and heritage European landscape research. *International Journal of Spatial Data Infrastructures Research*, 9, 2014. P. 1–35.
- de Kleijn, M., van Manen, N., Kolen, J., & Scholten, H. Towards a user-centric SDI framework for historical and heritage European landscape research. *International Journal of Spatial Data Infrastructures Research*, 9, 2014. P. 1–35.
- Denis Cosgrove, Stephen Daniels *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge University Press, 1988 p. 318
- Алдаспан. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ ақын, жырауларының шығармалар жинағы. Құрастырған М.Мағауин. Алматы: Жазушы, 1970. 278 б.
- Бабалар сөзі. Т. 80: Топонимдік аңыздар. Алматы, 2011. 416 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық. Астана: Фолиант, 2006. Т. 33: Батырлар жыры. 364 б.
- Бес ғасыр жырлайды. 2-томдық / Құраст.: М.Мағауин, М.Байділдаев). Т.1. Алматы: Жазушы, 1989. 384 б.
- Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва: Искусство, 1972. 363 с.
- Ерофеева И.В. Историческая топонимика Казахстана как составная часть культурного наследия казахов // Проблемы изучения нематериального культурного наследия народов Казахстана и Центральной Азии: топонимика, эпиграфика, искусство: Сб. мат-лов межд. науч. конф. Алматы: Издательство EVOPRESS, 2014. С. 66-81.
- Әбдірахманов А. Қазақстан этнотопонимикасы. Алматы, «Ғылым» 1979. 127 б.
- Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. Алматы, 1979а. 208 б.
- Жанайдаров О. Предания древнего Казахстана. Алматы: Аруна, 2008.- 256 с.
- Жанұзақ Т. Қазақ ономикасы. Бестомдық. Т.1. Алматы, 2021. 399 б.
- Замятин Д.Н. Локальные мифы: модерн и географическое воображение//Обсерватория культуры. 2009. – №1. С.13-25.
- Касанов З.И., Кан Г.В., Рогожинский А.Е. Символы тюркской эпохи. Алматы: ТОО «Service Press», 2017. 304 с.
- Касанов З.И., Кан Г.В., Рогожинский А.Е. Символы тюркской эпохи. – Алматы: ТОО «Service Press», 2017. 304 с.
- Керимбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональных аспектах. Алматы. 1995. 248 с.
- Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках// Тюркологический сборник. 1977. М.: Наука, 1981. С.117-138.
- Кляшторный С.Г. Мифологические сюжеты в древнетюркских памятниках// Тюркологический сборник. 1977.М.: Наука, 1981. С.117-138.
- Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос /Перевод В. В. Бартольда. – М.-Л.: АН СССР, 1962. 300 с.
- Койчубаев Е. Краткий толковый словарь *топонимов* Казахстана/ АН КазССР. Ин-т языкознания. Алма-Ата : Наука, 1974. 274 с.
- Коновалов П.Б. Баргуджин-Тукум и этническая генеалогия бурят // Баргуты: история и современность: сб. науч. ст. / отв. ред. Б.В. Базаров. – Иркутск: Оттиск, 2016. С.3-15.
- Мөңкеұлы М. Шығармалары. Өлеңдер, жырлар, толғаулар, айтыстар; зерттеулер. Құраст. Бауыржан Омаров. Алматы: Ана тілі, 2013. 288 б.
- Нора П. Франция. Память. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1999. 328 с.
- Ратцель Ф. Земля и жизнь: Сравнительное земледование / пер. с нем. СПб.: Изд-во Брокгауз-Ефрон. Т. 2. 1906. 730 с.
- Риттер К. Земледование Азии / пер. и доп. П.П. Семёнова. СПб.: Тип. Импер. Академии наук, 1856. Т. 1: Общее введение и восточная окраина Азии. 736 с.
- Сагитов С.И. К вопросу о локализации легендарной местности Жидели-Байсун по данным ботаники //Советская этнография. М.: Наука, 1968. №1.- С.130-133.
- Семби М.К. Память земли тюрко-монгольской: истоки и символика топонимов. Алматы: КазНИИК, 2013. 296 с.
- Соскал А-Б. А. Генофонд саянидов как культурное достояние тувинского народа.// 1-4 октября 2015 г. IV Международная научно-практическая конференция «Биоразнообразие и сохранение генофонда флоры, фауны и народонаселения Центрально-Азиатского региона». – Кызыл, 2015. С. 7-40

Толстов Л.С. Отголоски ранних этапов этногенеза народов Средней Азии в ее исторической ономастике // Ономастика Средней Азии. Москва: Наука, 1978. С. 6-17.

Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Человек. Общество / Львова Э. Л., Октябрьская И. В., Сагалаев А. М., Усманова М. С. – Новосибирск: Наука. Сиб. Отд-ние, 1989. 243 с.

Трепавлов В.В. Особенности цивилизационного развития тюрко-монгольского мира // Тюрко-монгольский мир Большого Алтая: историко-культурное наследие и современность: материалы II Международного алтаистического форума. Барнаул Горно-Алтайск, 30 сентября -3 октября 2021 г. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2021. С.27-30.

Тютюнник Ю.Г. О происхождении и первоначальном значении слова «ландшафт» // Известия РАН. Сер. геогр. 2004. № 4. С.116-122.

Элиаде М. Аспекты мифа. Москва: Академический Проект, 2005. 223 с.

Reference

Denis Cosgrove, Stephen Daniels The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments. Cambridge University Press, 1988 p. 318

Aldaspan. XV-XVIII gasyrlardagy qazaq aqyn, jyraylarynyn shygarmalar jinagy. Qurastyrgan M.Magaým. Almaty: Jazyshy, 1970. 278 b.

Babalar sozi. T. 80: Toponimdik anyzdar. Almaty, 2011. 416 b.

Babalar sozi: Juz tomdyq. Astana: Foliant, 2006. T. 33: Batyrlar jry. 364 b.

Bes gasyr jyrlaidy. 2-tomdyq / Qurast.: M.Magaým, M.Baidildaev). T.1. Almaty: Jazushy, 1989. 384 b.

Gyrevich A.Ia. Kategorii srednevekovoi kulturi. Moskva: Iskusstvo, 1972. 363 s.

Erofeeva I.V. Istoricheskaia toponimika Kazahstana kak sostavnaiia chast kulturnogo nasledii kazahov // Problemy izucheniia nematerialnogo kulturnogo nasledia narodov Kazahstana i Tsentralnoi Azii: toponimika, epigrafika, iskusstvo: Sb. mat-lov mejd. nauch. konf. Almaty: Izdatelstvo EVOPRESS, 2014. S. 66-81.

Abdirahmanov A. Qazaqstan etnotoponimikasy. Almaty, «Gylym» 1979. 127 b.

Abdirahmanov A. Toponimika jane etimologia. Almaty, 1979a. 208 b.

Janaidarov O. Predaniia drevnego Kazahstana. Almaty: Aruna, 2008.- 256 s.

Januzaq T. Qazaq onomistikasy. Bestomdyq. T.1. Almaty, 2021. 399 b.

Zamiatin D.N. Lokalnye mify: modern i geograficheskoe voobrajenie//Observatoria kultury. 2009. – №1. S.13-25.

Kasanov Z.I., Kan G.V., Rogojinskii A.E. Simvoly tyúrkskoi epohi. Almaty: TOO «Service Press», 2017. 304 s.

Kasanov Z.I., Kan G.V., Rogojinskii A.E. Simvoly turkskoi epohi. – Almaty: TOO «Service Press», 2017. 304 s.

Kerimbaev E.A. Kazahskaia onomastika v etnokulturnom, nominativnom i funktsionalnyh aspektah. Almaty. 1995. 248 s.

Kliashturnyi S.G. Mifologicheskie sujety v drevneturkskih pamiatnikah// Turkologicheskii sbornik. 1977. M.: Naýka, 1981. S.117-138.

Kliashturnyi S.G. Mifologicheskie sujety v drevneturkskih pamiatnikah// Turkologicheskii sbornik. 1977.M.: Nauka, 1981. S.117-138.

Kniga moego deda Korkuta. Oguzski geroicheski epos /Perevod V. V. Bartolda. – M.-L.: AN SSSR, 1962. 300 s.

Koichýbaev E. Kratki tolkovi slovar topoiimov Kazahstana/ AN KazSSR. In-t iazykoznanii. Alma-Ata : Naýka, 1974. 274 s.

Kononalov P.B. Bargudjin-Tukumii etnicheskia genealogia buiiai // Bargýty: istoria i sovremennost: sb. nauch. st. / otv. red. B.V. Bazarov. – Irkutsk: Ottisk, 2016. S.3-15.

Monkeuly M. Shyǵarmalary. Olender, jurlar, tolgaýlar, aitystar, zertteuler. Qurast. Bauyrjan Omarov. Almaty: Ana tili, 2013. 288 b.

Nora P. Frantsiia. Pamiat. SPb.: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo universiteta, 1999. 328 s.

Rattsel F. Zemlia i jizn: Sravnitelnoe zemlevedenie / per. s nem. SPb.: Izd-vo Brokgaýz-Efron. T. 2. 1906. 730 s.

Ritter K. Zemlevedenie Azii / per. i dop. P.P. Seménova. SPb.: Tip. Imper. Akademii naýk, 1856. T. 1: Obee vvedenie i vostochnaia okraina Azii. 736 s.

Sagitov S.I. K voprosý o lokalizatsii legendarnoi mestnosti Jideli-Baisýn po dannym botaniki //Sovetskaia etnografiia. M.: Naýka, 1968. №1.- S.130-133.

Sembi M.K. Pamiat zemli turko-mongolskoi:istokiii simvolika toponimov. Almaty: KazNIIK, 2013. 296 s.

Soskal A-B. A. Genofond saianidov kak kulturnoe dostoiianie tuvinskogo naroda.// 1-4 oktiabria 2015 g. IV Mejdýnarodnaia naýchno-prakticheskaiia konferentsiia «Bioraznoobrazie i sohranenie genofonda flory, fauny i narodonaseltnia Tsentralno-Aziatskogo regiona». – Kyzyl, 2015. S. 7-40

Tolstov L.S. Otgoloski rannih etapov etnogeneza narodov Srednei Azii v e ee istoricheskoi onomastike // Onomastika Srednei Azii. Moskva: Naýka, 1978. S. 6-17.

Traditsionnoe mirovozzrenie turkov Iujnoi Sibiri: Chelovek. Obestvo / Lvova E. L., Oktiabrskaiia I. V., Sagalaev A. M., Ysmanova M. S. – Novosibirsk: Nauka. Sib. Otd-nie, 1989.243 c.

Трепавлов В.В. Особенности tsivilizatsionnogo razvitiia turko-mongolskogo mira // Tyúrko-mongolskii mir Bolshogo Altaia: istoriko-kýltýrnoe nasledie i sovremennost: materialy II Mejdunarodnogo altaisticheskogo forýma. Barnaýl Gorno-Altaiisk, 30 sentiabria -3 oktiabria 2021 g. Barnaýl : Izd-vo Alt. ýn-ta, 2021. S.27-30.

Tytinnik Iu.G. O proishojdeni i pervonachalnom znachenii slova «landshaf» // Izvestia RAN. Ser. geogr. 2004. № 4. S.116-122.

Eliade M. Aspekty mifa. Moskva: Akademicheskii Proekt, 2005. 223 s.

**ЭТНОЛОГИЯ.
АНТРОПОЛОГИЯ**

**ETHNOLOGY.
ANTHROPOLOGY**

Т. Картаева¹, Г. Шәмшиева^{2,3}, М. Мағзумов³

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: kartaeva07@mail.ru

*Байланыс үшін автор: kartaeva07@mail.ru

²Т.ғ.к., доцент, М.Тынышпаев атындағы Көлік және коммуникация Академиясы, Алматы, Қазақстан, e-mail: goha_hanum@mail.ru

³аға оқытушы, докторант, Т. Жүргенов атындағы Ұлттық Өнер Академиясы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан, e-mail: maksat.magzum@bk.ru

**ТОРАҢҒЫ: ӨНДЕУДІҢ ДӘСТҮРЛІ ӘДІСТЕРІ,
ЭКООРТАДАҒЫ КИЕЛІЛІГІ**

Аңдатпа: «Populus section Turanga» ағашының «Populus diversifolia», «Populus pruinosa» түрлерінің қазақ жерінде таралу ареалын екіге бөлуге болады: оңтүстік-шығыс және шығыс Балқаш-Алакөл ойысында Жетісудың Ақтау алқабында, Бақанас, Жаркент, Алтынемел, Зайсанда, Мойынқұмда; оңтүстік және оңтүстік-батыста Сырдария өзенінің орта және төменгі ағыстары бойындағы құмды өлкеде, Солтүстік Қызылқұмда.

Тораңғы «экологияны тазарту», «құм тоқтату», «табиғат ескерткіші» ретінде жергілікті халық үшін экологиялық қызмет көрсетеді, әрі өзі өсетін жерде орналасқан тұрғындардың өмірінің ажырамас бөлігі саналады. Қазақ халқы тораңғы ағашын тұрмыста пайдаланудың ерекше халықтық білім мен дүниетаным жүйесін қалыптастыруы «адам мен табиғат» арасындағы байланыс, табиғатты тану білімінің ерекшелігі. Тораңғы діңінен түрлі тұрмыстық, шаруашылық бұйымдар, су көлігі – қайық жасаумен қатар, сәулеттік өнер құрылысына да қолданған. Тораңғының «Қызыл кітапқа» енуімен байланысты оны шабуға тиым салынған.

Түйін сөздер. Тораңғы, этноботаника, биогеография, тораңғы сөлі, адам-ағаш.

Ризашылық: Мақала «BR18574057 «Қазақстанның оңтүстік-шығыс және шығыс аймақтарының (Шу-Іле ауданы, Тарбағатай және Алакөл алабы) мәдени мұрасын пәнаралық (археологиялық және тарихи-этнографиялық) зерттеу» мақсатты жобасы аясында жазылды.

Сілтеме үшін: Картаева Т., Шәмшиева Г., Мағзумов М. Тораңғы: өңдеудің дәстүрлі әдістері, экоортадағы киелілігі //Қазақ тарих электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 183. No 3. 14-22-бб. (Қаз.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-14>

T. Kartaeva¹, G. Shamshieva², M. Magzumov³

¹Candidate of Historical Sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kartaeva07@mail.ru

*Corresponding author: kartaeva07@mail.ru

²Ph.D., associate professor, named after M. Tynyshpaev Academy of Transport and Communication, Almaty, Kazakhstan, e-mail: goha_hanum@mail.ru

³senior lecturer, doctoral student, National Academy of Arts named after T. Zhurgenov, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: magzumov@mail.ru

**Turanga: traditional processing methods,
its sanctity in the environment**

Abstract: The distribution area of trees «Populus diversifolia», «Populus pruinosa» from the family «Populus section Turanga» on the territory of Kazakhstan can be divided into two: in the southeast and east in the Balkhash-Alakol basin in the Aktau valley Zhetysu, Bakanas, Zharkent, Altynemel, Zaysan, Moyunkum; in the south and southwest in the sandy zone along the middle and lower reaches of the Syrdarya river, Northern Kyzylkum.

Turanga provides an environmental service such as «environmental cleanup», «sand stop», «natural monument» for the local population and it is an integral part of the life of the residents of the place where it grows. The use of turanga by the Kazakh people in everyday life is a feature of knowledge of nature, the connection between «human and nature» and the formation of a unique system of folk knowledge and worldview. In addition to the manufacture of various household and household items, water transport – boats, it was also used for architectural construction. It is prohibited to mow turanga due to its inclusion in the «Red Book».

Keywords: Turanga, ethnobotany, biogeography, toranga sap, human-tree.

Acknowledgment: The article was prepared as part of the scientific program: BR18574057 «Interdisciplinary (archaeological and historical-ethnographic) study the cultural heritage of the south-eastern and eastern regions of Kazakhstan (Shu-Ili, Tarbagatai and Alakol)»

For citation: Kartaeva T., Shamshieva G., Magzumov M. Turanga: traditional processing methods, its sanctity in the environment // Electronic scientific journal «Kazakh history». 2024. Vol. 183. No. 3. Pp. 14-22 (In Kaz.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-14>

Кіріспе

Тораңғы [лат. *Populus section Turanga*] – талдар тұқымдасының [лат. *Salixacede*] теректер туысына [лат. *Populus*] жататын ағаш. Тораңғының қазақ жерінде қара тораңғы [лат. *Populus diversiolia*], ақ тораңғы [лат. *Populus pruinoso*] түрлері өседі. Қазақ жеріндегі таралу ареалын екіге бөлуге болады: оңтүстік-шығыс және шығыста Балқаш-Алакөл ойысында Жетісудың Ақтау алқабында, Бақанас, Жаркент, «Алтынемел» Мемлекеттік Ұлттық табиғи паркінде, Зайсанда, Мойынқұмда; оңтүстік және оңтүстік-батыста Сырдария өзенінің орта және төменгі ағыстары бойындағы құмды өлкеде, Солтүстік Қызылқұмда. Алматы Бас Ботаникалық бағында, Іле Алатауы мемлекеттік ұлттық табиғи паркінде тораңғы ғылыми зерттеу нысанында. Тораңғы ағаштары орман, тоғай, шоғыр немесе арасы сирек болса да бір біріне жақын шоғырлана өседі, дарақ өскен түрлерінің өзі шоғырдан алыс болмайды. Тораңғы шоғырымен экотуризм ескерткіші саналатын «Алтынемел» Мемлекеттік Ұлттық табиғи паркі, Тораңғы мемлекеттік табиғи қаумалы, Тораңғылысай мемлекеттік табиғи қаумалы Республикалық маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың тізіміне алынған [<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000593>]. Мақалада тораңғының қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі орны мен маңызы талқыланады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақала этнография, мәдениеттану, биология, этнофольклор ғылымдарының пәнаралық байланысы тұрғысынан жазылды. Алматы, Жетісу облыстары ботаникалық қорықтарындағы тораңғыға қатысты халықтық білімдер жүйесі Сыр өңірі тораңғысын дәстүрлі пайдалану әдістерімен салыстырмалы сараптау жасалды. Тораңғыны өңдеу, пайдалану, экоортада қорғауға қатысты деректер этнографиялық экспедиция барысында жинақталды.

Талқылау

Әлемдегі қазірге дейін сақталып қалған үш ежелгі қара тораңғы орманының бірі ҚХР Шыңжаң өлкесі, Құмыл қаласы, Аратүрік ауданында,

Бүгір ауданында, Лопнур ауданының Сопнур ауылында, Шаяр ауданында орналасқан. ҚХР-да бұл орман «*тірі қазба*» деген атқа ие. Шыңжаң аймағында тұратын халықтар арасында тораңғы «*мыңжылдық ағаш*», «*өміршең ағаш*», «*батыр ағаш*» деген атау да қалыптастырған, әрі оның құндылығы гингко ағашымен тең деп санайды. Күзде тораңғының жапырағы басқа ағашқа қарағанда кеш сарғаяды. Қазан айында ҚХР, Шыңжаңның Тарым өзенінің екі жақ жағалауындағы тораңғы орманды көруге туристер ағылып, туристерге жергілікті тұрғындармен қатар қазақтар да моторлы қайықтармен қызмет көрсетеді. 2019 жылы Шыңжаңға тораңғыны көруге келген туристер саны 871 мыңға жетіп, 2018 жылмен салыстырғанда 70,12 %-ке өскен. Шыңжаң қазағы Амут Айбутұлының «тораңғы туризмі» науқанында туристерге сервистік қызмет көрсетуден [тораңғыны қорғауды насихаттау, жолсерік болу, қолөнер бұйымдарын ұсыну] аты шыққан [Қытайдың Шыңжаң өлкесіндегі, 2021: 59].

Қазақ халқының арасында, дәстүрлі ортада «*тораңғыл*», «*тораңғылы*», «*тораңғылық*», «*тораңғұл*» [шоғырлы өсуіне байланысты «көп тораңғы» деген маңығын береді], «*желтораңғыл*» [жапырағынан самал жел торғанда қоңырау сыңғырындай дыбыс шығуымен байланысты], – деп атау қалыптасқан.

«Шырғанақ, сөңке, терек, сөгет, емен, Үйеңкі, ырғай, ырғай, балғын, *тораңғылар*, Сарыағаш, қойқарақат, жиде, шетен, Тобылғы, түйеқұйрық, бауырқұрттар, Қараған, базқараған, шеңгел, Шілік сықылды ағаштардың талайы бар» [Лияс Жансүгіров, Шығармалар].

«*Тораңғылдың* басын тұжырып қоятыны – елден ерек сереймесін, өзге ағаштармен тең өссін дегені, сояу болмай, жапырақты, күлтелі, паналы болсын дегені» [Жүсіпбек Аймауытов, Шығармалар].

«Қалың *тораңғұлдың* арасынан жуанын іздеп жүргенде, алдымнан әлгі илеу кездесе қалды» [Сәбит Мұқанов, Шығармалар].

Тораңғы – тұзды және құмды сусыз шөлдерде табиғи жағдайда өсе беруге қабілетті бірден-бір биік дінгекті, жапырағы мол ағаш. Ол ауаның жылылығына, желдің күші мен дым-

қылдың тапшылығына қарамай тіршілік етеді. Тораңғылдың тамыры «су сорғыш» қасиетке ие, шөлді жерде өскен күнде де суды өзіне тереңнен тартып, тамырында жинайды. Қазақ жерінде тораңғы шоғырының негізгі дені құмды жерде өсетіндіктен халық оны «шөл даланың падишасы» деп санайды. Құмды жерде шоғырлануы тораңғының тоқтататын қасиетін аша түседі.

Тораңғы ағашының этноэкология және этноботаникада алатын орны туралы ақпараттар далалық этнографиялық экспедиция барысында жинақталды. «Этноботаника» терминін алғаш рет Пенсильвания университетінің жас ботаник ғалымы Джон Харшбергер [J.W. Harshberger] университеттің археологиялық қауымдастығында оқыған баяндамасында «өсімдіктерді жергілікті халықтың қолданысы», – деп түсіндіре отырып қолданады. 1896 жылдан бастап «этноботаника» этнография мен ботаника ғылымдарының тоғысындағы пәнаралық бағыт ретінде ғылыми айналымға ене бастайды. Этноботаника – өсімдіктер, флора әлемінің алуантүрлілігімен қатар, эко ортадағы маңыздылығын, өсімдіктердің этногеографиясын, этноландшафқа биімділігін, өсімдіктермен байланысты атаулар жүйесін, өсімдік фольклорын, өсімдіктердің халықтық медицинада, магияда, тұрмыста, шаруашылықта қолданысын, халық қажетіне пайдалану үшін дәстүрлі өңдеу жолдарын қоса зерттейді [Этноботаника: растения в языке и культуре, 2010: 7-8]. Географияның ғылым ретінде қалыптасуы, өсімдіктердің таралу ареалын қоса зерттеумен, яғни биогеографиямен қатар дамыды [Воронов, т.б., 2003: 11-14]. Тораңғының таралу ареалындағы қазақтардың табиғатты дәстүрлі игерудегі халықтық білімдер жүйесіндегі аймақтық ерекшелік тораңғыны дәстүрлі қолданудан да көрінеді.

Нәтижелер

Тораңғының аңыз, киелі келбеті

Халықтың тораңғы ағашын қасиетті, киелі санауымен байланысты бірнеше аңыз желістері бар. Аңыз бойынша тораңғы қыз бен жігіт екен. Ертеде бір қыз бен жігіт бір-біріне ғашық болып, ата-анасының қарсылығымен қосыла алмай, шөл далаға қашып, ағашқа айналып қосылыпты – мыс. Тораңғы ағашы діңінен көз жасап, ішін қызыл сөлге толтырады. Аңызға сәйкес сол қызыл сөл – «тораңғының көз жасы». Қазақты танымда, тораңғы ағашын *еркек*, *ұрғашы* деп бөліп

қараған, адам сияқты дем алады, – деп, тораңғы түбінде ұйықтауға тиым салған.

Халық арасында тараған тағы бір бойынша, ертеде жаугершілік заманда тораңғыдан жасалған бесікке баланы жатқызып, қатты таңып байлап, Сырдария өзенімен ағызып жіберген. Тораңғы бесік жеңіл болады, суға батпай бетімен қалқып баланы келесі елді мекенге аман-есен жеткізеді. Тораңғының қасиеті мен баланың періштесі бірге үйлеседі. Осылайша аман қалып ұрпағын сақтаған-мыс. Тағы бір аңыз желісінде Қорқыттың қобызы тораңғыдан шабылған. Асанқайғының саяғы, асатаяғы тораңғыдан болған, түйегі мініп жерұйықты іздеп кетерде жерге асасын шаншып кетеді, Сырдың бойында сол асатаяқтан тораңғы көбейеді [ДК-3].

Тораңғы ағаштың ерте кезден өсетіндігін қариялар «ғұндар заманынан бар ағаш» [жергілікті қариялар тілінде «өте ерте заманда» деген мағынада], ал қалжыңмен жауап берсе «атамның бала күнінде болған ағаш», «мыстан кемпірмен күрдас ағаш», – деп түсіндіреді [ДК-5]. Бұл тораңғы ағашының өміршеңдігіне деген халықтың түсінігі. Тораңғының қасиетті саналуымен байланысты халық арасында «адам-ағаш» танымына ие [Картаева, 2022: 342-351]. Халық жазушысы Қабдеш Жұмаділов «Бір түп тораңғы» атты повесінде басты кейіпкерді тораңғы ағашына теңеген [Жұмаділов, 2004].

Ұзақ жасайған, қартайған адамға «тораңғыдай» деген тенеу айтады.

«Тораңғытанушы» ботаник-ғалым Л.Б.Скупченко 1952 жылы Балқаш маңынан биіктігі 30 м., діңі 1,5 м тораңғыны тіркеген. Ол тораңғы естелігінде: «...шілденің аяғына таман күндізгі ыстық кезінде біз Қара тораңғыл сайында жиырма жыл өскен тораңғылды аралап кестік. Ағаш құлағанда оның діңінің шеткері бөлігінен ауаның қатты бір күшпен сыртқа шыға бастағаны сондай, 10 метр қашықтықтың өзіне ызың естілді, өйткені дің мен бұтақтағы су жапырақтардың көмегімен тез буланады да, оның орнына ығысқан ауа дыбысын шығарады. Жапырақтардың көптігіне орай ызың біртіндеп басылды да, бір сағат өткесін мүлдем тыншыды», – деп жазған екен. С.Пірназардың ел арасынан жинаған: «Шөл далада өсіп тұрған ірі ағаштардың түбінде судың жиналып қалатыны жиі байқалады. Ол сулар ұдайы төмен қарай ағып, маңайына шыбын-шіркей жинайды. Мұндағы су мөлшері 25 литрге дейін барады екен. Су ауаға шыққаннан кейін қышқылданып, қан іспеттес қоңыр-қызыл түске боянады. Осылай

ерекше үн шығаратын немесе қанға ұқсас су жинайтын қасиеттеріне орай жұрт тораңғылды ерекше киелі ағаш санайды. Қасиеті бар болса, бар шығар, тораңғылдың гүл шашып жатқан

кезінде оның көлеңкесіне жатып, ұйықтап қалуға болмайды деседі», – деген мәліметтері де тораңғының киелі саналатын қасиетін аша түседі [Пірназар, 2008].

1-сурет. Тораңғы тоғай. Алматы облысы. Бақанас.
Рис.1. Туранговая роща. Алматинская область. Бақанас.
Fig.1. Turanga grove. Almaty region. Bacanas.

Тораңғының қасиетті саналуының тағы бір қыры тораңғы мен құс арасындағы байланыста жатыр. *Тораңғы ұя* – тораңғы ағашының басына тораңғының өзінің майда бұтақтарынан салынған құс аясы. Қазақтар арасында *«тораңғының басына құс ұя салмайды»*, – деген сөз тараған, бұл *«тораңғының басына құстар басқа ағаш, тал-шыбықтан ұя салмайтынын»* білдіреді. Тораңғы мен құс бір-бірімен сөйлесе алатындай. Басына мекендеуге келетін құсқа тек өз бұтағының сынығынан ұя салуға рұқсат беретін тілдесу арқылы жеткізгендей.

Тораңғының қасиетті саналуының бір сыры оның «қанауында». Халық *«тораңғы қанайтын ағаш»* деп сипаттайды. Тораңғы арасында белгілі бір түрлері өзінің бойынан қуыс орын жасап,

онда қызыл сөл жинайды. Халық оны бойындағы тамырынан шыққан *«қан»* деп танып, отынға жаққызбайды. Тораңғының қан-сөлі қасиетті, шипалы саналған. Осы сөл шығаратынын кеспеген, себебі қуысқа жиналған суды құстар ішіп, құс таңдайын жібіткен. Күннің аптап ыстығында тораңғы сөлі мұздай болады, қыста қатпайды. Сөлдің түсі қызыл болғанымен, тұзды келеді [ДК-6].

Тораңғы сөлінен 1-ші, 2-ші үлгілер Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, Аманкелді ауылы тораңғы тоғайынан, 3-ші үлгі Қызылорда облысы Орман шаруашылығы қорығынан алынды. Сараптама нәтижесі тораңғы қызыл сөлінің құрамында темір, стронций, алюминий элементтері басым екенін көрсетті.

Тораңғы сөлі үлгілеріне «ИСП-МС» әдісімен жасалған сараптама
[Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Физика-химиялық әдістерді зерттеу
және сараптама орталығы. 2022 ж, қазан айы]

Элемент	Нәтижесі		
	Үлгі 1	Үлгі 2	Үлгі 3
Литий [Li]	152 мкг/мл	160 мкг/мл	2,71 мг/кг
Магний [Mg]	70,6 мг/л	68,9 мг/л	2,60 г/кг
Алюминий [Al ³⁺]	116 мкг/мл	127 мкг/мл	359 мг/кг
Калий [K]	табылмады	2,43 г/л	72,4 г/кг
Кальций [Ca]	8,41 мг/л	7,62 мг/л	2,89 г/кг
Ванадий [V]	табылмады	табылмады	табылмады
Хром [Cr ⁶⁺]	табылмады	табылмады	68,8 мг/кг
Марганец [Mn]	34,2 мкг/мл	26,4 мкг/л	21,6 мг/кг
Темір [Fe]	343 мкг/мл	494 мкг/мл	699 мг/кг
Кобальт [Co]	табылмады	табылмады	табылмады
Никель [Ni]	19,9 мкг/мл	18,6 мкг/мл	46,8 мг/кг
Мыс [Cu]	44,5 мкг/мл	185 мкг/мл	14,3 мг/кг
Цинк [Zn]	48,5 мкг/мл	36,7 мкг/мл	16,8 мг/кг
Мышьяк [As]	табылмады	табылмады	табылмады
Селен [Se]	табылмады	табылмады	табылмады
Стронций [Sr ²⁺]	598 мкг/мл	561 мкг/мл	58,3 мг/кг
Күміс [Ag]	табылмады	табылмады	табылмады
Кадмий [Cd]	табылмады	табылмады	табылмады
Цезий [Cs]	табылмады	табылмады	табылмады
Барий [Ba ²⁺]	51,2 мкг/мл	33,3 мкг/мл	5,86 мг/кг
Сынап [Hg]	табылмады	табылмады	табылмады
Таллий [Tl]	табылмады	табылмады	табылмады
Свинец [Pb]	табылмады	табылмады	табылмады

Дәстүрлі игеру

Тораңғы ағашының кейбірі белгілі бір жасқа жеткенде өз діңінің ішінен қуыс жасаған. Сыр өңірінің Қызылқайың елді мекенінде басқа ағаш түрінің тапшылығына байланысты тораңғы ағашын тұрмысқа, шаруашылыққа пайдалану үшін кесу қалыптасқан. Тораңғы ағашын ақпан айында қыстың суығынан қатып тұрған кезінде, қажетіне жарататынын ғана, құран оқып кескен. Алладан тораңғыны кесуге рұқсат сұраған.

Тұрмыста, шаруашылықта қолданысына қарай, жергілікті «тораңғыл» атауымен *тораңғыл шаңырақ, тораңғыл келі, тораңғыл күбі, тораңғыл ер, тораңғыл бесік, тораңғыл астау, тораңғыл аса, тораңғыл тез, тораңғыл қада, тораңғыл қора, тораңғыл қос, тораңғыл қоршау, тораңғыл құдық, тораңғыл ұя, тораңғыл қайық,*

тораңғыл қан, тораңғыл су, тораңғы белағаш сөздері қалыптасқан [ДК-1-8].

Ағашшылар тораңғы ағашын шабарда балғамен ұрып көрген, даусы тыңқылдап шықса, діңі тығыз қатты саналған. Ал, күңгірлеген дауыс шықса онда ол тораңғының іші қуыс саналып, оны айран пісетін, май шайқайтын күбі, ер тартатын ағаш астау жасауға кескен. Шабылған тораңғының діңінің қабығын аршып алып тастап, жер суық кезінде құмды жерге кемі 6 айға көміп тастаған, бұл әдісті «құмға пісіру» дейді. Қабығы аршылып тасталған тораңғы одан сайын берік болып, діңі қатып қалған, әрі қабығын аршып тастау арқылы күрт-құмырсқа түсуден қорғаған.

Тораңғы ағашы діңінен дән түйетін келі, киіз үйдің шаңырағының шеңберін, күлдіреуішін жа-

саған, ер қосқан. Тораңғыдан шабылған ер мен тораңғыдан қосылған бесік жеңіл болған.

Тораңғы ердің екі түрі кездеседі, бірі жас балалар мен жас жігіттерге арналған шағын қазақы түрі, екіншісі денесі ірі, салмақты ер адамға арналған құранды ер түрі [ДК-6; ДК-8].

Тораңғы күбі. Айран пісетін күбіні ортасы табиғи қуыс тораңғыдан жасап, темірмен құрсаулаған. Ортасында табиғи қуысы бар тораңғылды қабығын аршып, құмға пісіріп алған соң, ішкі

ойығып екі жақ қуысынан алма-кезек сүргілеп, жонып тегістеп алған соң түбінің ішкі ойығы көлемін өлшеп, бүтін тораңғы кесіндісін салып, темірмен қатты етіп қысып құрсаулып тастайды. Піспегінің басын ауыр тарту үшін жиде бұтағынан жасаған. Тал, жиде шыбықтарынан құрас-тырған күбімен салыстырғанда жеңілдеу келеді [ДК-7]. Бүтін ойылған тораңғы күбінің бірегей үлгісі «Анаға құрмет» музейі экспозициясына қойылған.

2-сурет. Тораңғы ер. Шиелі, Қызылқайың ауылы.

Рис.2. Седло из туранги. Кызылординская область, Шиели, село Кызылкаин
Fig.2. The saddle is made of turangi. Kyzylorda region, Shieli, Kyzylkayin village.

3-сурет. Бүтін ойылған тораңғы күбі: а) «Анаға құрмет» музейі, Алматы облысы;
ә) Қызылорда облысы, Шиелі, Ыбырай Жақаев атындағы күріш өсіру тарихи музейі.

Fig.3. Whole carved «kuby» for making a fermented milk product from toranga: a) Museum «Honor for the Mother», Almaty region; b) Kyzylorda region, Shieli, Historical Museum of Rice Growing named after Ybyrai Zhakaev.

Тораңғылдың жуан дінінен келі жасау әдісі басқа ағаш келілермен бірдей [ДК-4; ДК-8].

Жеңіл болғандықтан ертеде қазақы қайық жасауға да қолданған. Қызылқайың өткелі ертеден Сырдария үстіндегі көш-керуен жолын жалғап жатты. Тораңғы қайықпен өткелден адамды, жүкті өткізуді кәсіп еткен қайықшылар, ескек-

шілер болған. Жүк қайықтарының ағаштарын тораңғыдан кесу осы өңірдегі табиғатты дәстүрлі игерудің аймақтық ерекшелігін көрсетеді. Себебі Қызылқайық өңірінде ағаштың басқа түрі тапшы [ДК-5]. Сыр тораңғысынан жасалған жүк қайықтың бір түрі қазіргі таңда Отырар музейінің ашық экспозициясында сақтаулы.

4-сурет. Тораңғы келі. Шиелі, Қызылқайың ауылы.

Fig.4. The stupa is made of turangi. Kyzylorda region, Shieli, Kyzylkayin village.

5-сурет. Тораңғы жасалған жүк қайық. Отырар мемлекеттік археологиялық музей-қорығы. Археолог М.Елеуов фотосы.

Fig.5. Cargo boat made of turanga. Otyrar State Archaeological Museum-Reserve. Photo by archaeologist M. Eleuov.

Ортасы қуыс тораңғыл діңін екіге жарып, ет тартатын астау жасауға өңдеген. Тораңғыл астау да жеңіл болған [ДК-1].

Тораңғы шаңырақ – тораңғыл ағашы бұтақтарынан өңдеп жасалған киіз үйдің шаңырағы. Тораңғы өсетін Сыр өңірінің Қызылқайың елді мекенінде жергілікті ағашшылар тораңғы діңін киіз үйдің шаңырағын жасауға қолданған, ал уығы мен керегелеріне тал ағашы бұтақтарын қолданған. Бұл өңірде тораңғыл бұтақтарының тек шаңыраққа тандалуы тораңғы бұтағының қатты беріктігімен және тораңғыны қасиетті санауымен байланысты. Тораңғы бұтақтары түсу, ұзын болмайды, қысқа, әрі иреңдеп өскендіктен шаңырақтың шеңбері мен күлдіреуішіне кесуге ыңғайлы, ал уық, кереге жасауға қолайсыз болған, сондықтан Қызылқайыңда тораңғыдан киіз үйдің шаңырағын ғана соққан [ДК-5].

Тораңғы қада/тораңғы қора. Кесілген тораңғыл ағашының бұтақтарының ірілерінің қабығын аршып, кесіп малқораға қада-баған қағуға, жертөле, жеркепе үйлердің ұстынын қағуға, итарқасын жабуға пайдаланған.

Ертеде Қызылқұмда қыстауда отырған қазақтар құмтөлерден дауыл тұрғанда құм сусылдап көшпес үшін, құм тоқтату мақсатында тораңғыл мен сексеуіл бұтақтарын кіріктіре отырып, қоршау жасаған [ДК-2; ДК-5; ДК-6].

Тораңғы аса. Сыр өңірінде тораңғы бұтағынан ғұрыптық, магиялық ролі зор саналатын асаяқ жасаған. [ДК – 3].

Тораңғы белағаш – кесене, зираттардың ұстынына, іргетасына салынған, күйдірілген қышпен немесе шикі кірпішпен қоса өрілген тораңғы діні. Құрылысқа белағаш ретінде тандалған дінді де қабығынан аршып, құмға пісіріп [көміп], қатырып алғаннан кейін салған. Құмда табиғи

піскен тораңғы кесенемен бірге ұзақ жылдарға қызмет еткен [ДК-1; ДК-5; ДК-6].

Қазіргі таңда тораңғы ағашы қорғауға алынғандықтан тоғай мен жеке-дара өсетін тораңғылар да қорғауға алынғандықтан кесу тоқтағанымен, Сыр өңірінің Қызылқайың ауылында басқа ағаштың тапшылығына орай қада-баған үшін ірі тораңғының діңін емес, бұтағын кесіп алу немесе жас тораңғының діңін рұқсат алып кесу ішінара кездеседі. Тораңғыны «құмға пісіріп» өңдеп, тұрмыстық бұйым жасау әдісін меңгерген ағашшылар қазіргі таңда қалмаған.

Қорытынды

Ертеде, яғни дәстүрлі кезеңде тораңғы ағашы өзі өсетін жерде орналасқан тұрғындардың өмірінің ажырамас бөлігі болған десек артық емес. Қазақ халқы тораңғы ағашын тұрмыста пайдаланудың ерекше халықтық білім мен дүниетаным жүйесін қалыптастыруы «адам мен табиғат» арасындағы байланыс, табиғатты тану білімінің ерекшелігі. Тораңғы діңін тұрмыс, шаруашылық қажетін өтеуге қолданатын бұйым жасаумен қатар су көлігіне, сәулеттік өнер құрылысына қолданды. Қытайдың Шыңжаң өлкесінде де қара тораңғы діңінен үй қабырғасын көтерген, үстел т.б. тұрмыстық бұйымдар жасаған. Қазақтар ағысы қатты Сырдария үстінен тораңғы жүк қайығымен кесіп өтсе, Шыңжаңдықтар Тарым өзенінің үстіндегі су жолдарын тораңғы қайықпен жүзіп өткен. Қазақстан және әлем елдерінде тораңғы қатаң қорғауға алынуымен қатар «экологияны тазарту», «құм тоқтату», «табиғат ескерткіші» ретінде экотуризмді ынталандыруға тораңғы жергілікті халық үшін қызмет етуде.

Далалық экспедицияда ақпарат берген дерек кісілер.

ДК-1. Әбіласан Ғарифолла. 1974 ж.т., руы қылыш-қожа. Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, Аманкелді ауылы. Қожа қожа әулие қорымы шырақшысы.

ДК-2. Әлиев Дастан. 1986 ж.т., руы қыпшақ – шашты. Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Ортақшыл ауылы, Қызылқайың ауылдық округі.

ДК-3. Әлиқожақызы Гүлбану. 1959 ж.т., руы дуана – мәді қожа, Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, Аманкелді ауылы.

ДК-4. Бекова Балагүл. 1961 ж.т., руы қыпшақ – бессары, Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Ортақшыл ауылы, Қызылқайың ауылдық округі.

ДК-5. Жұмашев Ертөре. 1963 ж.т., руы қыпшақ – абыз, Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Ортақшыл ауылы, Қызылқайың ауылдық округі.

ДК-6. Жұмашев Қанағат. 1979 ж.т., руы қыпшақ – абыз, Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Ортақшыл ауылы, Қызылқайың ауылдық округі.

ДК-7. Нарбаев Жалғасбек. 1968 ж.т., руы қыпшақ – шашты, Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Ортақшыл ауылы, Қызылқайың ауылдық округі.

ДҚ-8. Ысқат Асқар. 1971 ж.т., руы қыпшақ – шашты, Қызылорда облысы, Шиелі ауданы, Ортақшыл ауылы, Қызылқайың ауылдық округі.

ДҚ-9. Меңдіоразев Төлеубай, 1961 ж.т., руы шекті – кішкене-асан, Қызылорда облысы, Қазалы ауданы, Бегімана қонысы.

Әдебиеттер

Воронов А.Г., Дроздов Н.Н., Криволицкий Д.А., Мяло Е.Г. Биогеография с основами экологии. Учебник. М., ИКЦ «Академкнига», 2003. 408 с.

Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. 3-том. Бір түп тораңғы. Повесть. Алматы: Қазығұрт, 2004. 445 б.

Картаева Т. Сыр-Арал этнографиясы. Алматы: Qazaq kitap, 2022. 512 б.

Қытайдың Шыңжаң өлкесіндегі экологиялық өзгерістердің куәсі – қара тораңғы. Көршілес журналы. №1, 2021. Б.56-59.

Пирназар С. Тораңғы тоғайы: Тораңғы ағашы туралы. Дала мен қала газеті. №4 (232), 01.02.2008. 7 б.

Республикалық маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың тізбесін бекіту туралы. ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 26 қыркүйектегі № 593 қаулысы /<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000593> (Қаралған күні: 01.04.2024.)

Этноботаника: растения в языке и культуре / Сборник. Отв ред.: В.Б. Колосова, А.Б. Ипполитова. – Acta linguistica Petropolitana. Труды Института лингвистических исследований РАН. Том 6. СПб.: Наука, 2010. 386 с.

Экспедициялық жазбалар: Жетісу облысы, Жаркент – 2023 ж.; Қызылорда облысы, Шиелі, Сырдария аудандары – 2022 ж.

Referenses:

Voronov A.G., Drozdov N.N., Krivoluckij D.A., Mjalo E.G. Biogeografiya s osnovami yekologii. Uchebnik. [Biogeography with basics of ecology. Textbook.] М., ИКЦ «Академкнига», 2003. 408 с.

Zhumadilov K. On eki tomdyk shygarmalar zhinagy 3-tom. Bir tup torangy. [A collection of works in twelve volumes. Volume 3. It's dark at the turanga]. Povest'. Алматы: Kazygurt, 2004. 445 b.

Kartaeva T. Syr-Aral yetnografiyasy [Syr-Aral ethnographies]. Алматы: Qazaq kitap, 2022. 512 b.

Kytaidyn Shynzhan olkesindegi yekologiyalyk ozgeristerdin kuasi – kara torangy. Korshiles zhurnaly. [The witness of environmental changes in the Xinjiang region of China is dark. Neighborhood magazine.] №1, 2021. B.56-59.

Pirnazar S. Torangy togayi: torangu agashy turaly. Dala men kala gazetі. [Turanga Grove: About the turanga Tree. Field and city newspaper] №4 (232), 01.02.2008. 7 b.

Respublikalyk manyzy bar erekshe korgalatyn tabigi aumaktardyn tizbesin bekіtu turaly. KR Ykimetinin 2017 zhylygy 26 kyrkuektegi №593 kaulysy [On approval of the list of specially protected natural territories of republican importance. Resolution No. 593 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated September 26, 2017] /<https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000593> (Date: 01.04.2024.)

Yetnobotanika: rasteniya v yazyke i kul'ture. Sbornik. [Ethnobotany: plants in language and culture. Collection.] Otv red.: V.B. Kolosova, A.B. Ippolitova. – Acta linguistica Petropolitana. Trudy Instituta lingvisticheskikh issledovaniy RAN. Tom 6. SPb.: Nauka, 2010. 386 s.

Jekspediciyalyk zhazbalar: Zhetisu oblysy, Zharkent – 2023 zh.; Kyzylorda oblysy, Shieli, Syrdariya audandary – 2022 zh. [Expedition records: Zhetysu region, Zharkent – 2023; Kyzylorda region, Shieli, Syrdarya districts – 2022]

Bahar Tofig gizi Amanova

Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov
of Azerbaijan National Academy of Sciences, Senior Researcher, Azerbaijan, Baku,
e-mail: baharamanova@bk.ru

**KARABAKH AGRICULTURE CREATED
BY THE PEOPLE'S WRITER ALI VALIYEV**

Abstract. The article is dedicated to an important issue – Karabakh agriculture, which is included in the work of the people's writer Ali Valiyev. Here, attention is paid to all the processes and points from preparing the soil for planting to sowing, watering, peeling or harvesting of various plants.

Based on the ethnographic materials collected by A.Valiyev's work, it consists in uncovering information about the rich experience and empirical knowledge of the people of Karabakh in the field of agriculture, the various products they grow, farm tools, and also the widespread beliefs, and introducing the scientific community to them. Materials of historical-ethnographic literature, numerous artistic works of A.Valiyev, as well as the method of comparative analysis were used in the writing of the research work.

The research suggests that the people of Karabakh have a rich agricultural culture and that they have gained enough experience in this field. The comparative analysis of the materials in our hands shows that the rules, customs, and customs that A.Valiyev collected from the population of Karabakh and included in his work, in general, most of the agricultural work performed were the same as in other regions of Azerbaijan. At the same time, the abundance of ethnographic materials in his artistic work characterizes A.Valiyev as an ethnographer who knows enough about the Karabakh region.

Keywords: Azerbaijan, population of Karabakh, agriculture, ethnography, creativity of A.Valiyev

For quote: Bahar Tofig gizi Amanova. Karabakh agriculture in the creation of the people's writer Ali Valiyev // Electronic scientific journal «Kazakh history». 2024. Vol. 132. No.3. Pp. 23-29 (In Eng.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-23>

Бахар Тофиғ қызы Аманова

Әзірбайжан Ұлттық ғылым академиясы А.А.Бақыханов атындағы Тарих және этнология институтының аға ғылыми қызметкері, Әзірбажан, Баку,
E-mail: baharamanova@bk.ru

**Халық жазушысы Әли Валиев еңбектеріндегі
қарабақ ауыл шаруашылығының этнографиясы**

Аңдатпа: Мақала маңызды мәселеге – халық жазушысы Әли Валиевтің еңбегіне енген Қарабақ ауыл шаруашылығына арналған. Мұнда топырақты егіске дайындаудан бастап өртүрлі өсімдіктерді егу, суару, қабығын алу немесе жинауға дейінгі барлық процестер мен мәселелерге назар аударылады.

А.Валиевтің еңбегінде жинақталған этнографиялық материалдар негізінде Қарабақ халқының егіншілік саласындағы бай тәжірибесі мен эмпирикалық білімі, олар өсіретін түрлі өнімдері, шаруашылық құралдары, сондай-ақ кең таралған наным-сенімдері туралы мәліметтерді талдау мен оларды ғылыми қауымдастықпен таныстыру мақаланың негізгі мақсаты боып табылады.

Зерттеу жұмысын жазуда тарихи-этнографиялық әдебиет материалдары, А.Валиевтің көптеген көркем еңбектері, сонымен қатар салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды. Зерттеу нәтижелері Қарабах тұрғындарының егіншілік мәдениетінің бай екендігін және бұл салада жеткілікті тәжірибе жинақтағанын көрсетеді. Қорыта келгенде қолымыздағы материалдарға салыстырмалы талдау жасау А.Валиевтің Қарабақ халқынан жинап алып, өз еңбегіне енгізген ережелері, әдет-ғұрыптары, әдет-ғұрыптары, жалпы атқарылған ауылшаруашылық жұмыстарының басым бөлігі Әзірбайжанның басқа өңірлердегідей болғанын көрсетеді. Сонымен бірге оның көркем шығармашылығындағы этнографиялық материалдардың молдығы А.Валиевті Қарабақ өлкесін жеткілікті білетін этнограф ретінде сипаттайды.

Түйін сөздер: Әзірбайжан, Қарабақ халқы, ауыл шаруашылығы, этнография, А.Валиев шығармашылығы

Сілтеме үшін: Аманова Б.Халық жазушысы Әли Валиев еңбектеріндегі Қарабақ ауыл шаруашылығының этнографиясы // Қазақ тарихы электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 183. No32. 23-29-бб. (ағылшын тілінде.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-23>

Introduction

The people of Azerbaijan have been engaged in various economic fields since ancient times, and thanks to the rich empirical knowledge, habits and experiences they have gained from time to time, they have learned the «language» of the land, increased its productivity and, in return, have further expanded their fields of occupation. Agriculture has been one of the areas that occupy an important place in the people's lifestyle and economic life.

Studies have shown that one of the most important innovations of the Neolithic-Neolithic period was characterized by the emergence of agriculture. The current innovation was organically connected with the development of productive forces. Local tribes living a sedentary lifestyle were mainly engaged in harvesting and agriculture [Bunyadov, Guliyev, Javadov, 2007:67].

In the ethnographic science of Azerbaijan, researches were conducted on various fields of agriculture. Over the past years, the historical development of agriculture has been consistently followed, farming systems, farming methods, traditions related to this field have been involved in research. In these studies, in order to fully describe and analyze the agricultural culture of Azerbaijan, along with historical, ethnographic, archaeological materials, examples of fiction, as well as the treasure of oral folk creativity were also used. Because the people's economic life, material and spiritual culture, family-marriage relations have been comprehensively described in the works of our poets, writers and thinkers. In this regard, Ali Valiyev, one of the prominent representatives of the 20th century Azerbaijani literature, the people's writer, attracts attention.

Each person can be considered the best informant in the study of ethnographic issues of his time. If we take into account that the person is an intelligent and informed representative of his time, the value of the ethnographic materials, sambal, increases even more. From this point of view, A.Valiyev's personality and creativity are commendable. Its literary and artistic treasury is more memorable for the wealth of ethnographic materials. Throughout his multifaceted creativity, the writer touched on many issues of ethnography, including economic fields, the development of grain cultivation, harvesting, harvest and storage rules, etc. in the first half of the 20th century in Karabakh, one of the charming corners of Azerbaijan. described the issues broadly and comprehensively.

Since A.Valiyev spent his childhood and youth in different villages of Karabakh, he acts as a living witness of what he saw and experienced in his works. It is for this reason that the reader sees the author of the work sometimes as a plower, sometimes as a sower, sometimes as a waterman, and sometimes as a reaper. Participant in the entire process, from plowing the soil and sowing the seeds to harvesting, the laboring writer becomes an informant who provides ample ethnographic material for any researcher.

In his novel "The Road to Turacli", The writer describes the life of Karabakh farmers as follows: "After rattling the sickle several times, the farmer wrapped it in a sickle made of black felt. Some did not have a bull, many did not have seed, and some did not have a mate. Therefore, the people gathered the oxen and couples together and planted the land in turn. Yonja people called it "avaja" [Valiyev, 1971:5].

It should be noted that "avaja" is an association formed by villagers to plow their land in turn, and such forms of association are expressed in Azerbaijani ethnography with various terms such as "partnership", "hoy", "badal", "mödgəm" in the sense of mutual assistance has been used. The second group of people helping each other is the mutual, but gratuitous help they give each other directly with their labor, labor tools, draft animals and other livestock in household and household work. This kind of assistance also belongs to the institution of mutual assistance [Rajabli, 2008:6].

A.Valiyev sufficiently described the mutual aid labor unions that existed in his time.

Material and method

According to the information we collected from the people of Karabakh, the main condition for crop growth in the cultivated area is good plowing of the soil. It is impossible to get an abundant harvest from quality soil that is not plowed or combed. As the ethnographic scientists say, our farmers who chose the soil from the soil and the soil from the soil, for this very reason, differed from each other in terms of their structure, as well as the characteristics of cultivating the soil. – created several plow tools and used them locally for centuries [Javadov, 1990:17-18]. According to the structure and function, the plow tools included in each group were divided into different types. This was due to the natural-geographical conditions of Azerbaijan, the variety of soil cover, and finally, the fact that plowing tools have

local characteristics in zones [Javadov, 1979:21]. The description of this in A.Valiyev's story "The Past Days" is admirable: "...in our village, they used to sow the land sometimes with coulter, often with pairs (in Karabakh they called khish). Five necks of oxen were attached to a cow, four or three necks of oxen to a couple. One neck means two bulls. Five necks, that is, ten oxen. The one who holds the mace of the kota or the couple is called maggal, and the one who drives the oxen to plow the land is called hodagchi. The last of the five necks was called ambıl, the fourth was called sazık, the third was garagayış, the second was alalti, and the first was called gabag. A long tree is called a yoke, and a thin tree hanging from the holes of the yoke is called a sami. They put one end of the yoke around the neck of each ox and tie it with a rope. According to the current rule, a hodakh would control both neck (pair) harness animals" [Valiyev, 1981:372].

In his works of literature, he mentioned what is needed for farming, that those who have their own oxen and a belt spend more time on plowing the farmland, and also mentioned the current rule among farmers: "These were the things that were suitable for farming: oxen, belt, and gavah. If everyone had one bull joining the pair, they had two bulls. This meant that his land had to be plowed for two days for one ox. For a strap that reached four necks, two avajas fell.

There was such a rule in the cattle ranches: whoever we worked with had to be given breakfast and lunch, four bundles of alfalfa for the eight oxen joining the couple had to be brought to the corner, and the animals had to eat it" [Valiyev, 1976:435].

A.Valiyev, who saw all the above-mentioned difficulties related to planting and plowing the land with his own eyes, also touched on the changes in the economic life of the Karabakh villagers after the revolution in his works: "New rumblings were heard in the corners of Karabakh, which had been longing for land for many years. The villagers, who had never seen a ride except for four-legged ones, used to come across a fast-moving mini, the sound of which children rejoiced. It was a tractor that paid more than an hour for the work done by four oxen, a jackal, and two men in one day, and perhaps boasted with its roar. A tractor that plowed into the deep layers of the soil and turned the bottom over, plowed the pomegranate and was subject to the joy of the peasants, was rare at the time. It gradually increased" [Valiyev, 1977:300].

Land is a place for people to lean on, a source of people's livelihood. Life is fertilized from soil. It is

no coincidence that our forefathers have trusted the land for centuries, worked hard for it and took care of it. In order to reap a rich harvest from the land, our ancestors plowed it, combed it, plowed it, and watered it from time to time. The writer's phrase "Nothing can whiten the face like soil" [Valiyev, 1981:165] used by the writer in "The Past Days" was not said by chance.

A.Valiyev described the agricultural field in the story "A pair sweats" as follows: "When the year comes, the fields of wheat rise in the Yazı plain, in which no horseman can be seen. In these places, both wet and dry soils are fertile and lush. He who sows grows, and he who sows reaps. [Valiyev, 1968:37]. Referring to field ethnographic studies, it can be said that damya farming existed historically in other regions of Azerbaijan as well as in Karabakh.

Discussion

It is clear from the ethnographic materials that irrigation of agricultural fields is of great importance. Irrigation sources mainly consisted of rivers, streams and springs, lakes and ponds. At times, farmers suffered from water shortages or floods. The writer mentions in his works that when the crops planted and cultivated by the farmers are plentiful, it is a wedding-festival for them. When the summer is fertile, the villagers rejoice, saying, "I hope this year we will have so much grain that if we throw a ball, it will stop the river" and take a deep breath [Valiyev, 1971:162]. Sometimes, when it rains a lot, the crops will be damaged, the labor of the farmer will be wasted, and the harvest will be lost. The writer emphasizes that the people used their faith in the forces of nature and called the musalla to stop the rain. Ethnographer G.Javadov noted that in the thinking of ancient Azerbaijanis, the Sun is a kind of living being, if people need it, according to their thinking, it is necessary to summon it and use its power. In accordance with this, when there were heavy rains and hailstorms, people would say "Sunrise, sunrise, ride a horse, come out" and resort to magical measures [Javadov, 1990:109]. Calling the sun was also known by names such as "godu-godu", "dodu-dodu", "godu-godu" in different regions of Azerbaijan.

A.Valiyev described the "godu-godu" ceremony in his novel "The Road to Turacli" as follows: "When the rain did not stop... a group of village youth gathered together one night and first tied forty knots. Then they carried the god. One of the young men kept the long coat ready in his hand, and the

others took turns calling out the name of the bald man they remembered. Each time the name of a bald person was mentioned, a knot was tied, so forty bald people were named and forty knots were completed. The layer was buried in the ground. Young people decorated the godu and went door to door. They put a lid on the big wooden bucket and dressed the tree. At each door, the bearers recited the following words and received a share:

Qodu-qodunu gördünmü?
Qodaya salam verdinmi?
Qodu gedəndən bəri
Heç gün üzü gördünmü?

Çatma, çatma çatmaya,
Çatma yerə batmaya.
Qodaya az pay verənin
Sicimi dönsün qatmaya.

Çatma , çatma çatmaya,
Çatma yerə batmaya
Qodaya az pay verənin
Muradına çatmaya!

After going around the whole village, those carrying the godu made a general party and enjoyed themselves with the share they collected» [Valiyev, 1971:39, 238]. Since our land is a heap, our hands were always in the sky and our eyes were in the clouds, the proverb «It didn't rain, the reeds didn't run out» seemed to have been told in our places [Valiyev, 1976:147]. «When it doesn't rain, the villagers gather in the kobo. Mulla stands in front and prays three rakats. If the people have what they have, they sacrifice oxen, heifers, and sheep. The young people took a water container in each hand... A seven-eight-year-old child was walking in front. In his hand was a little water in a copper vessel, and in the water was a spoon-tailed fish. The group entered the fields and orchards, walked around the gardens, stood in the haystacks and loudly beat the dishes and sang:

Çömçəquyruq nə istər?
Allahdan yağış istər.
Əli xamırlı qalıb,
Bircə qaşlıq su istər.

Çömçəquyruq bağı qan,
Susuzdan olub şan-şan,
Balıq sussuz yaşamaz,
Allah su əsirgəməz”
[Valiyev, 1971:240].

From the works of the writer, it is known that the population went to the fortress even when it was not raining. For example: «There were nineteen years before the meeting of the nineteenth century and the twentieth century. There was a severe drought in Karabakh. Ishikli, Gargabazari, Gochahmadli, Dadali, Mollavali, Arish villages also went to the siege and suffered the blood of several Karamals, but still it did not rain. Men were sad, wives mourned and cried. The sown ones dried up and burned in the sheaths, the sedges and mows became discolored, the grass turned into dust and was blown into the sky» [Valiyev, 1976:227].

Since time immemorial, our people have observed many events in everyday life, tested them, measured a hundred ways, and as a result created their own beliefs about these events. One of these beliefs is the belief in the «Murad bird» to protect crops from pests. A. In his novel «Traces Left in Karabakh», Valiyev talks about how locusts attacked the agricultural fields and how the villagers found a way out of this trouble by benefiting from their beliefs. «The grasshopper that came from Iran spread to the plains of Yazı and mowed the farash wheat fields faster than a sharp scythe.

Old people who have seen the world asked to call «Murad bird».

One of the villagers went to the top of the hill and said loudly:

Murad, Murad
Zəmilər öz malın olsun.
Afət çöyirtkə
Zəmini yesə
Qalmaz bir tikə
Murad , Murad
Bərkə düşmüşük, əlini uzat.

When the sun rose to the place of chesht, a flock of birds from Aliyanli forests and a flock of birds from the Gafan side flew over the enemy on the Yazı plains. Murad birds used to peck out the eyes of grasshoppers with their beaks and throw them aside with their nails.

- Murad's bird sometimes gets poisoned after breaking a grasshopper with its beak. If there is a lake, he immediately enters the lake and swims, cleans himself and returns to the air» [Valiyev, 1977:229]. The ethnography of Azerbaijan emphasizes that the locust attack on crops and other reasons had a bad effect on productivity in grain farming. Although all these factors slowed down the development of grain farming in Azerbaijan in

the Middle Ages, they could not cause its decline. Empirical knowledge of the people, more skillful and skillful use of existing simple labor tools in this field, as well as the introduction of artificial irrigation led to an increase in productivity in grain farming, and its cultivated area expanded over the centuries [Bunyadov, Guliyev, Javadov, 2007:70].

In his works, A. Valiyev also talks about how farmers prepare for harvesting grain and barley fields and the rules for putting farm tools into working condition: "My grandfather sharpened the mouth of sickles with oil and stones. Patched leather aprons. He built the torn places of the children's palans and sacks" [Valiyev, 1976:160]. Since our corner was a mill, we plucked the barley by hand, tied it head to foot. Valish, who reaped grain with a scythe and a sickle, often plucked the husked grain and tied it upside down, loaded it on carts and transported it to the threshing floor, now saw that they were grinding the grain [Valiyev, 1977:39]. It should be noted that ethnographer S. Maharramova writes that in addition to the sickle, chisel, and pestle used during harvesting in Karabakh, the tool called "bandamburam" is also used [Maharramova, 2007:109]. It is clear from field-ethnographic data that harvesting is a quick and immediate labor process. Harvesting of grain usually began early in the morning, and the grain was loaded onto horses, oxen, carts, and carried to the threshing floor for threshing. The writer described the barley harvest in which he participated as follows: "When my grandfather came to our village in 1915, barley was just being harvested. Since the spring was rainy, the grain was good. All of us, except my elder sister, were going to harvest. Since our corner was a mill, we plucked the barley by hand, tied it head to foot.

My mother, my two sisters, and my father used to wear clothes, and I would wear them first, and then I would put the bafas between them and tie them. When the sun rose to the place of chesht, grandfather and son were loading two donkeys. I used to take the loaded carts to the village, drop them at the threshing floor, and return. Even though the weather is hot, he works enthusiastically, so to speak, he goes to work, and occasionally I called the old man at the suggestion and demand of my taste" [Valiyev, 1976:139]. From A. Valiyev's creativity, we also get information about the method of measuring grain threshed in a threshing machine: "Until the first years of Soviet rule in Azerbaijan, grain threshed in a threshing machine was not weighed on a scale, but measured with a bowl. Four dinavichs were counted as one bushel, six

bushels as one keviz, and one keviz as two idols" [Valiyev, 1976:108].

The result

In his works, The writer noted that the people of Karabakh are engaged in rice cultivation as well as grain cultivation. At the beginning of the 19th and 20th centuries, the region was one of the areas where rice cultivation was widespread. The villages of the region located on the banks of the Hekari, Tartar and Araz rivers had especially favorable conditions for the development of rice farming [Maharramova, 2007:112]. In his novel "Traces Left in Karabakh", The writer emphasizes that rice is planted on the banks of the Hekari and Barghusad rivers. After seeing with my own eyes rice, which has always gained fame as "rice of rivers" in our country, I completely believed that rice is not inferior to wheat in terms of income and benefits [Valiyev, 1977:453]. Due to its diversity, rice differs from other grain crops. Thus, it has been determined that there are more than fifty types and varieties of rice in Azerbaijan [Bunyadov, Guliyev, Javadov, 2007:116]. Paddy is a labor intensive crop. It is in the water from planting to harvesting. That's why rice farmers say that "rice is sown in water and it grows in water." Rice planting starts in spring. In April-May, seeds are sown in prepared spots [Guliyev, 1985:22]. As in the harvesting of grain, a sickle, a sickle, a sickle, and a sickle were used in the harvesting of rice. During the harvest, the reaper tied an armband (made of leather, wool or cotton fabric) on his wrist, and on his left hand he wore a grate or a glove [Bunyadov, Guliyev, Javadov, 2007:124]. Threshing of rice and threshing of wheat and barley are not similar to each other. Wheat and barley are threshed with a threshing machine, oxen are yoked to the threshing floor, and they are often turned over with a harrow and then with a plow. As soon as the elder said "it's done", the oxen are untied, the winnowing machine is assembled, the hay turns into a threshing floor, the villagers take the plow and blow it, and the wind separates the grain from the chaff. After threshing the rice, they don't attach it to the harrow, they harrow the animals and thresh them. After barley and wheat are washed and dried, they are ground in a mill and become flour, while rice is water or pounded in a foot mill to become rice [Valiyev, 1977:453].

The foot dingy was not very complicated in its construction and the way it was used...it was made by local craftsmen from oak, walnut and other hard woods. Water dings were spread in all rice-grow-

ing regions of Azerbaijan. Water dings, which are significantly different from foot dinghies due to their structure and production capacity, were also made by local craftsmen. Water dams were built in villages, usually on the banks of rivers near settlements [Bunayev, Guliyev, Javadov, 2007:126-127]. It is clear from the ethnographic data that water dings existed along with foot dings used for cleaning rice.

The writer notes that the population of the region is also engaged in cotton growing, and he even dedicated a collection of essays called "Crane Train" to cotton growing women. Cotton has gained fame in the world as one of the most valuable, profitable and promising technical crops. They use cotton as both fuel and fodder. No doubt, our people called this plant "white gold" due to its high quality.

In the story "Gulshan", A.Valiyev mentioned how Gulshan first cleaned the cotton field of stones and how he took care of the land. He says in the language of Gulsha: "Cotton is irrigated with furrows, cross-cultivated, cultivated at the right time, during thinning, the soil has shifted so much that it has become perfect." The soil was softened to a depth of eighteen centimeters with a sheet weighing a kilogram, and the bottom of the bushes was filled" [Valiyev, 1972:230].

The people of Azerbaijan used their own methods to clean cotton from harmful insects, based on empirical knowledge and beliefs. In his collection of essays called "Crane Train", Nasir explains the simple method of cleaning the pest in the cotton field in the language of a cotton farmer: "We used to hang lanterns in the middle of the field. We filled the bathtub with water and put it under the lantern, when the butterflies touched the hot glass, burned their wings and fell to the ground, they fell into the water" [Rajabli, 2008:45].

Cotton picking began in September-October, before the rains. Cotton was harvested by hand, and from the first half of the 20th century with the help of machinery.

In order to dry the cotton in the air, mobile gins were made from reeds. These scales were placed next to the field [Valiyev, 1972:235].

Historically, cotton, which has been cultivated since ancient times and takes the first place among fibrous plants, has been considered the main raw material for the art of weaving for centuries. The writer noted that the cotton grown in Karabakh was made into millet in the factory of the nobles and gentlemen, and stated that the miller of our factory went to Baku to Haji Zeynalabdin Taghiyev's cloth

factory. , and was sent to Ivanovo-Voznesensky [Valiyev, 1971:442].

From the works of the writer, we learn that the people of the region are also engaged in horticulture. Every inch of Karabakh land was fertile, so all kinds of crops were grown there. A.Valiyev labeled the products of this land as follows:

«The fruits of our village – watermelon, peas, beans, mash are famous in the whole district. Those who bite the slices of bilarchin, sineyvaz, sarikoynak fruits will lick their lips for a while, and the taste will not leave their palates. Our watermelons are big enough. You cut blood-red. It's like they poured a lot of money into it. Henceforth, the roasted peas sold in Shusha Castle were the product of our land. Those who do not eat our red beans and red mash should be angry with themselves» [Valiyev, 1968:39]. In his works, he tells about the blessings produced by the lands of Karabakh, how our ancestors looked at the land as sustenance and blessing for centuries and benefited from it.

From Ali Valiyev's creativity, we also get information about the abundance of horticultural and vegetable products in Karabakh. Adib writes that the fruits and vegetables grown in the villages of "Baghdad" were so abundant and colorful that he did not end up transporting them to the houses of gentlemen and to the market for sale. Bidana mulberry, linen-shirt walnut, golden Ahmadi apple, pear that drips when you touch it, cranberry, mulberry, grape of more than twenty varieties and each of them are considered delicious, goulash and sweet pomegranate, fragrant quince and yellow fig, etc. The ladies liked it very much, and they used to make doshab, cook irchal, make jam, dry them, or hang them, fill them in the cart when they "go down" and take them with them [Valiyev, 1952:352]. Nasir also noted that horticultural products were made into jam, pickled, and a certain type of food was prepared: "Cabbage, cucumber, red beans, tomatoes, eggplant, scallions, garlic, borage, pepper, and various green pickles were put in jars. Servants sewed big bags to collect dry mulberry and walnut kernels. They prepared cranberry akhtas and pomegranate ghazal. They cooked sheshtirang from cranberry axta, and dyed yarn for socks from pomegranate gazal" [Valiyev, 1952:352].

Conclusion

It is clear from the conducted historical-ethnographic research that A.Valiyev, who is considered one of the well-known representatives of Azerbaijani

literature, is one of the writers distinguished by his sufficient knowledge of the farming culture of our people, especially the people of Karabakh. In addition to showing the specific features of peasant life from the end of the 19th century to the 70s and 80s of the

20th century, the information given about agriculture in his works also revives the image of the writer as a farmer, a skilled connoisseur of the said household, and this field has been one of the occupations of our people since ancient times. shows what he's doing.

Reference

- Bunyadov, Guliyev, Javadov, 2007 – Bunyadov T, Guliyev Sh, Javadov G. Grain production // Ethnography of Azerbaijan. In three volumes. I c. Baku: East-West, 2007. p. 67-111. (In Azerbaijani)
- Javadov, 1990 – Javadov G.C. With the question of our farming culture. Baku: Azernashr, 1990. 168 p. (In Azerbaijani)
- Javadov, 1979 – Javadov G.C. Agricultural tools of Azerbaijan in the 19th and early 20th centuries. Baku: Elm, 1979. 127 p. (In Azerbaijani)
- Guliyev, 1985 – Guliyev Sh. Traditional irrigation farming in Nakhchivan // Ethnographic collection of Azerbaijan, 1985. (In Azerbaijani)
- Maharramova, 2007 – Maharramova S.S. Material culture of the southeastern region of the Lesser Caucasus in the 19th century and the beginning of the 20th century. Baku: Elm, 2007. 206 p. (In Azerbaijani)
- Rajabli, 2008 – Forms of mutual aid in Azerbaijan. Baku, 2008. 59 p. (In Azerbaijani)
- Valiyev, 1971 – The road to Turacli. In six volumes. VI c. Baku: Azernashr, 1971. 471 p. (In Azerbaijani)
- Valiyev, 1981 – Valiyev A. The past days. Baku: Ganjlik, 1981. 461 p. (In Azerbaijani)
- Valiyev, 1976 – Valiyev A. The stars of time. Baku: Azernashr, 1976. 454 p. (In Azerbaijani)
- Valiyev, 1977 – Valiyev A. Traces left in Karabakh. Baku: Ganjlik, 1977. 332 p. (In Azerbaijani)
- Valiyev, 1968 – Valiyev A. A pair of sweats. Baku: Ganjlik, 1968. 314 p. (In Azerbaijani)
- Valiyev, 1972 – Valiyev A. Crane train. Baku: Ganjlik, 1972. 540 p. (In Azerbaijani)
- Valiyev, 1968 – Valiyev A. Selected works. In six volumes. I c. Baku: Azernashr, 1968. 474 p. (In Azerbaijani)

Asad Tanirverdi oglu Aliyev

Institute of History and Ethnology named after A.A. Bakikhanov of Azerbaijan National Academy of Sciences, PhD, associate professor, leading researcher, Azerbaijan, Baku
e-mail: Esed.aliyev.2020@mail.ru

**ABOUT THE SAME AND DIFFERENT CUSTOMS
AND BELIEFS IN THE LIFE OF GEORGIAN AZERBAIJANIS
AND SOME TURKIC-SPEAKING PEOPLES LIVING
IN THE CAUCASUS**

Abstract. Introduction. The study is devoted to the same and different customs and beliefs in the life of Georgian Azerbaijanis and some Turkic-speaking peoples living in the Caucasus.

It is to investigate the closeness and similarity in traditions of Georgian Azerbaijanis and Turkic-speaking peoples living in the Caucasus, the sameness and difference in family life, as well as their relationship to beliefs.

Materials of ethnographic literature were used in writing the article. At the same time, the method of comparative analysis, which is given special attention in the science of ethnography-ethnology, was used.

The main focus of the article is on the similarities and differences in the family life of Georgian Azerbaijanis, Dagestan Turks and Kumyks, Nogai Turks, Karachay-Balkars, and Ajar Turks, their unity of faith, as well as similar treatment methods in the field of folk medicine. The comparative analysis of the materials shows that, despite the small differences, there were quite similar and identical aspects in the life of Georgian Azerbaijanis and other Turkic-speaking peoples of the Caucasus, and they are still going on. This shows that the same and related Turkic tribes are at the root of those peoples.

Key words: Azerbaijanis of Georgia, Turks and Kumyks of Dagestan, Karachay-Balkarians, Nogai Turks, Ajar Turks.

For quote: Asad Tanirverdi oglu Aliyev. About the same and different customs and beliefs in the life of Georgian Azerbaijanis and some Turkic-speaking peoples living in the Caucasus // Electronic scientific journal «Kazakh history». 2024. Vol. 132. No.3. Pp. 30-34 (In Eng.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-30>

Асад Танирверди оглы Әлиев

Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы А.А. Бақыханов атындағы Тарих және этнология институты. PhD, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Әзербайжан, Баку
e-mail: Esed.aliyev.2020@mail.ru

Грузин әзірбайжандары мен кавказда тұратын кейбір түркітілдес халықтардың өміріндегі бірдей және әртүрлі әдет-ғұрыптар мен нанымдар туралы

Аңдатпа: Зерттеу грузин әзірбайжандары мен Кавказда тұратын кейбір түркі тілдес халықтардың өміріндегі бірдей және әртүрлі әдет-ғұрыптар мен нанымдарға арналған. Грузин әзірбайжандары мен Кавказда тұратын түркі тілдес халықтардың дәстүрлеріндегі жақындық пен ұқсастықты, отбасылық өмірдегі ұқсастық пен айырмашылықты, сондай-ақ олардың наным-сенімдерімен байланыстары зерттеледі. Мақаланы жазуда этнографиялық материалдар пайдаланылды. Бұл ретте этнография-этнология ғылымында ерекше мән берілетін салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Мақаланың басты назарында грузин әзірбайжандары, дағыстан түріктері мен құмықтардың, ноғай түріктерінің, қарашай-балқарлардың, ажар түріктерінің отбасылық өміріндегі ұқсастықтар мен айырмашылықтар, олардың сенім бірлігі, сондай-ақ халық медицинасындағы ұқсас емдеу әдістері қарастырылады. Материалдарды салыстырмалы талдау көрсеткендей, аздаған айырмашылықтарға қарамастан, грузин әзірбайжандары мен Кавказдың басқа да түркі тілдес халықтарының өмірінде біршама ұқсас және бірдей аспектілер болған және олар әлі де жалғасуда. Бұл аталған халықтардың түп тамырының бірлігі мен туысқан түркі тайпалары екенін көрсетеді.

Түйін сөздер: Грузияның әзірбайжандары, Дағыстанның түріктері мен құмықтары, қарашай-балқарлар, ноғай түріктері, ажар түріктері

Сілтеме үшін: Әлиев А. Грузин әзірбайжандары мен кавказда тұратын кейбір түркітілдес халықтардың өміріндегі бірдей және әртүрлі әдет-ғұрыптар мен нанымдар туралы // Қазақ тарихы электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 183. No32. 30-34-бб. (ағылшын тілінде.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-30>

Introduction

There are such rules, traditions, and ceremonies among Georgian Azerbaijanis-Turks, who have their own rich traditions, that are found among the peoples living in near and far areas. Researching such issues from ethnographic – ethnological, as well as other aspects, ensures that our people’s similar, identical and different aspects with other peoples are revealed, and makes it possible to clarify its place, weight and significance in the world culture.

The various customs among Georgian Azerbaijanis-Turks are manifested not only in the Georgians with whom they live together, but also in some peoples of Turkic origin living in the Caucasus. This factor is clearly felt in relation to family life, as well as in one or other issues.

According to the words of old people and ethnographic literature, if the first respectable person in large families was the father, then the second person who was served, respected, and whose advice was listened to was considered the old woman-white birch of the house. Other girls, daughters-in-law and middle-aged women in the family were subordinate to him. He was informed about every work done. Nothing was passed outside the house without his permission. He also controlled the family’s food stock [Aliyev, 2012:12]. This rule, which coincided with the beginning of the 19th and 20th centuries, was typical for the Azerbaijanis (tribes) of Dagestan [Hadzhieva, 1990:156].

Ethnographic materials show that both endogamous and exogamous marriage rules existed among Georgian Azerbaijanis-Turks. According to the researchers, if exogamy is universal and characteristic of all peoples of the world, the rule of endogamy marriage cannot be applied to every nation. Endogamous marriage is most common in Azerbaijan, the Caucasus and Central Asia [Hadzhieva, 1985:206-207], as well as among Georgian Azerbaijanis [Aliyev, 2012:27].

In the regions we studied (Borchali, Garayazi, Bashkechid, Bolus, Garachop and other areas where Azerbaijanis live in Georgia), among the marriages concluded with relatives was the cross-cousin marriage between the uncle’s son and the aunt’s daughter. Within a certain period of time, the tendency to marry has increased. According to the researcher-scientist Haji Gadir Gadirzade, “increasing the role of the mother-in-law in intra-family relations, especially in mother-in-law-daughter-in-law relations, weakening the issue of blood kinship in intra-tribal relations has led to the preference for marriages between milk relatives” [Gadirzade, 2003:23].

According to the information we received and our own observations, in most families the child warmed to the uncle quickly. Considering his uncle as his back and support, he established a warmer relationship with him and tried to resemble him in every action. The popular proverb “a son is attracted to an uncle, a girl is attracted to an aunt” was probably said on this occasion [Aliyev, 2012:30].

Since his uncle was considered more intimate, he would swear on his life. In our opinion, one of the reasons for the emergence of cross-cousin marriage was the uncle’s high position. Such marriages existed among the peoples of Dagestan until the middle of the 20th century [Hadzhieva, 1985:147].

Material and method

Historical-ethnographic literature materials, the results of surveys conducted among the population, and the comparative analysis method were used in the study of the issue. And it became clear that one of the marriage customs widely used in the past family life of Georgian Azerbaijanis was “*beşikkertma*”. The custom of “*beşikkertme*” is “*beşikkêsmê*”, “*deyikli*”, “*gebokketme*”, “*gundag betrothed*”, “*sozkesdi*” and so on. was expressed in terms such as The custom in question had the character of a covenant made between brothers, relatives, neighbors and friends for future children. So, in order to further strengthen the ties of kinship and friendship, two people who are relatives – neighbors or in a close relationship – agreed in advance during the pregnancy of their wives that if any of us have a son or daughter, they will be each other’s, and after reaching puberty, they will get married. . In this regard, they marked the head of the cradle with a sharp knife as a symbol of the marriage of two babies. The concept of “*beşikkertma*” or “*beşikkertma*” was born from here.

Dagestan Turks and Nogai Turks also called the custom we are talking about “*beşikkertma*” [Гаджиева, 1990:167; Kalafat, 2006:285].

Ethnographic materials show that among Georgian Azerbaijanis-Turks, in the families of boys of marriageable age, after a girl was chosen and approved, the issue of the embassy came up. At that time, the boy’s father would arrange a “relative-relative” party in which the descendants, the elders and the elders of the tribe participated in one of the evenings of the fall days. He opened the issue in this meeting and studied their opinions. From the morning of the night of general agreement, they used a

eloquent woman – a mediator – to gather information about the chosen girl, to know her character, work skills, cleanliness and the opinion of her parents. Among the people, such a mediator was called a “middle man” or “assistant”.

The research shows that this custom existing among the population we studied in connection with the embassy was also typical for other Turkic peoples of the Caucasus, as Dagestan ethnographer S.Sh. Hajiyeva wrote [Гаджиева, 1990:167].

As in Azerbaijan, among the population we studied, after the girl’s “yes” was received, a wedding ceremony was held. In this ceremony, various expensive gifts were brought to the girl, as well as a certain amount of money. About 5-6 months after the marriage or engagement, and sometimes more, the wedding ceremony was held for the “successful” people. The whole village community would participate in the very lavish wedding. We learn from the ethnographic literature that this custom and tradition among the Azerbaijanis of Georgia is also widespread among the Kumyks of Dagestan [Mamedov, 2013:48].

Ethnographic materials show that a scarf, a shawl and a scarf were worn for a girl at a betrothal or engagement ceremony. From the morning of the engagement, when the girl left the house, she had to tie a scarf or a scarf on her head. This was considered a sign that she already belonged to someone else, that she was engaged. The current custom is also spread among the Nogai Turks [Kalafat, 2006:283].

Among the population we studied, special attention was paid to the food of the bride during her pregnancy. They tried to feed him with high-calorie foods and fruits and vegetables. Because the healthy development of the baby in the womb depended on the quality of food products, along with the clean air and water received by the bride-to-be. He himself would take the initiative to prepare whatever food the heart of the pregnant bride wanted. It is said that if a pregnant bride did not eat as much as she wanted, then she would become pregnant and her breasts would swell. This would cause a spot (mark) on the body of the baby in the womb. It is written that this belief among the studied population is also spread among Azerbaijani-Turks (tribes) of Dagestan [Гаджиева, 1990:179].

Discussion

In the population, children were taught from a very young age to go to the table earlier than adults to cut bread, talk, shake hands, mumble, chew nails, etc. Actions like «not only touching yourself,

but burning everyone» [Rustamov, 2012:198] are indecency. Also, they would make the child understand that it is not allowed to walk around and run around outside holding bread in one’s hand and eating. Otherwise, the blessing and sustenance of the house will run away. This approach and belief among the studied population was also valid for the Azerbaijani-Turks (tribes) of Dagestan [Гаджиева, 1990:162].

Special attention was paid to the labor education of children so that they could develop comprehensively, prepare for future life and face difficulties. In order to acquire the habit of working in the regions we have studied, boys aged 12-14 are taken to hunt with adults, placed on ferries, familiarized with the methods of hunting animals [Aliyev, 1995:80], as in Azerbaijan [Guliyev, 1986:33] collect wild plants, do housekeeping. they helped their mothers in their work and, being ashamed of their younger siblings, tied them with woolen shawls and carried them around. As for 13-14-year-old girls, they would be considered adults and would cook, wash clothes, sew, and weave carpets. Among the Kumyks of Dagestan, importance has been attached to the acquisition of this type of work habits by young children [Gadzhieva, 1961:264].

We also find similarities and similarities in customs and rules in the lives of Azerbaijani-Turks of Georgia and some peoples living in the Caucasus in matters related to burial and mourning ceremony. Among the population we studied, the mourning ceremony was performed in one of the large rooms. The relatives and relatives of the deceased were located on one side of the room, and the villagers who came to mourn saw them and approached them, saying that they shared their sorrows. The mourning women sat next to them and recited poems and poems tuned to sad notes. This similarity or identity is also found in Dagestan dialects [Hadzhieva, 1990:183].

To protect children from the evil eye, the Azerbaijanis of Georgia used to cover the collar of their shirts or caps with the chile. This custom is also found in Karachay and Dagestan [Kalafat, 2006:185].

Among the population we studied, for a girl who marries late, they would turn to a mullah or a fortune teller and write a prayer for luck, saying that “their luck and path have been blocked, so there is no messenger, no one to knock on the door.” After that, they believed that the girl would fall into the direction of all her work. The current rule and belief is also spread among the Turks of Adjara [Kalafat, 2006:271]. According to the elders, the childless women in the stud-

ied population would go to the mullah and write or recite a prayer for children. We find the existence of such an example in the Ajar Turks.

Our research shows that certain rules regarding infants, implemented among Georgian Azerbaijanis-Turks, also existed among Ajar Turks. We distinguish this from Yashar Kalafat's work that we have. He writes: "What kind of features Turkish folk beliefs have in the Turkic sphere, it is possible to see them in Ajara Türklüğün as well." "Cutting" of the mother and her cub is common in Ajaristan. If the birth took place in the hospital, the patient is discharged 7 days after the birth. If the birth took place at home, the mother and child are not allowed to leave the house for 40 days. The baby is bathed every day [Kalafat, 2006:272].

From time immemorial, many beliefs have emerged among our people and have survived to this day. Beliefs about horseshoe and ram's horn are an example of what we are talking about. According to the old people, they used to hang horseshoes, red peppers or ram's horns from a visible part of the house to protect family members from the evil eye [Aliyev, 1995:58]. It should be noted that this belief was also widespread among Ajar Turks. The difference between them was not a ram but a goat's horn hanging from the door [Kalafat, 2006:274].

While collecting ethnographic materials from the population of regions inhabited by Georgian Azerbaijanis – Turks, they noted that they do not sleep under walnut and fig trees. Otherwise, that person will be hit by "vungun", his mouth will bend, or he will go crazy. The mentioned belief has taken place in the life of the Ajar Turks. They call the one who sleeps under the walnut tree "He who strikes the sky" (lightning – A.A.) [Kalafat, 2006:275].

Among the people we studied, they used to put pins and needles on the child, and put bread, salt and a knife under his pillow, so that he would not be attacked by demons or other evil spirits. According to belief, bread, salt, and metal objects were the most feared by the demon. This kind of belief is also found among the Karachay-Balkars. Ethnographic literature mentions that they (Karachay-Balkars – A.A.) put a metal object under the baby's head so that evil spirits would not touch the child's cut navel, nails and shaved hair [Ortabaeva, 2001:289]. In the Ajar Turks, broomsticks and matchsticks were hung from the child's cradle, and a red cloth was tied to the mother's clothes. According to their belief, the match was a symbol of fire/wood, and the red color was considered a theoretical killing tool [Kalafat, 2006:273-274].

When the first milk tooth of a child fell out, Georgian Azerbaijanis-Turks would throw it behind the trunk or the trunk and say "mouse, I give you my soft (or milk) tooth, give me the ax tooth" [Aliyev, 2012:97]. The research shows that such an expression is also present in the Karachay-Balkars with a slight difference:

Çıxçan! Çıxçan! – A siçan! A siçan!
Əski dişimi al da – köhnə dişimi al da,
Mənə djanqı ber! – Mənə təzə diş ver
[Ortabaeva, 2001:289].

Among the population we studied, the child's "uncle" was standing, and on the day the child took its first step, his grandparents would sacrifice a pig and distribute it. His uncle would give the child a "heavy" gift. Such a custom was also recorded among the Karachay-Balkars [Botashev, 2001:175].

The result

In the past, Georgian Azerbaijanis-Turks, pregnant women who had a girl child and did not have a boy child, carried a "triangular piece of paper – pitik" with a prayer written on it in their pockets. It was believed that a boy will be born. In Karachay-Balkars (Malkars), a pregnant woman who wanted her child to be a boy would carry a worm tooth in her pocket [Kalafat, 2006:408]. As it can be seen, the difference here is only that the Azerbaijani has a "prayer", and the Karachay-Balkar has a "worm's tooth". We think that the fact that pregnant Karachay-Balkar women carried a "wolf's tooth" was due to the fact that they attached serious importance to the wolf cult.

Let's also say that mothers who give birth to a girl one after the other and do not have a boy, name their daughters "Gizjeter", "Gizgayit", "Yeter", "Basti", etc. they would put This rule also found its place in the works of the immortal S. Vurgun:

Anan səni doğanda adına "Bəsti" dedi,
Əllərimi bir fələk oğuldan kəsdi, – dedi.
Beləydi qayda bizdə... Qız doğanda analar
Baxıb qara geyərdi su üstündə sonalar;
Yazıq qadın utanıb, qızardadı ərindən,
Mın bir varaq qopardı könlünün dəftərindən;
Deyərdilər: "Qız nədir? Qazancı yox, varı yox,
Özgə şamı yandırır... Bu gün-sabah gedəcək,
Köçəri quş kimidir, oylağı tərək edəcək
[Vurgun, 1961:232].

The attitude towards girls was the same among the population we studied in the Karachay-Balkars.

In them, families with many daughters name their daughters “Boldu” (Became), “Burul” (Turn), “Giztuvma” (Don’t give birth to a girl), etc. [Kalafat, 2006:361].

In the material culture of Georgian Azerbaijanis, food is notable for its conservatism. In the kitchen of the population, dishes of vegetable, meat and milk origin were used [Aliyev, 2019:118], as well as cooked dishes made from melon products. The woman of the house would prepare the food herself. This factor was also manifested in the Nogai Turks living in the Caucasus. It is mentioned in the literary material that: “They (Nogay – A.A.) consumed meat, milk, cheese, oil, rice and various wild and cultivated melon plants. In the summer, they ate watermelon, fruit (melon) and various herbs, especially those supplied from the Crimea. The food was usually prepared by women. The men cut the animal, skinned it, cut it into pieces and then gave it to the women. Women also prepared various dishes from these meats” [Kalafat, 2006:286].

A branch of the spiritual culture of Georgian Azerbaijanis-Turks is folk medicine, or Turkish medicine. By Turkichara, we understand the methods and rules of treatment of various diseases with the help of rich empirical knowledge acquired by the people as a result of thousands of years of life experience [Aliyev, 1995:84].

Ethnographic surveys show that the population we studied treated various diseases with the juice of herbs and flowers, tea, as well as fracture, umbilical hernia and fever with special methods. This factor

also existed among the Nogai Turks. We read in the literary material: “According to famous public health scientists, Nogai Turks used to call public health experts “Sueyek Usta” or “Yarakshi”. They have three treatment methods. These methods are massage, suppositories, and pulling. It is for navel dropping. The material used in this treatment was a mattress and a diaper. In some cases, the patient to be treated was wrapped around the post of a cow that had just been cut. This method was applied to a well-known patient to be treated. This method is a well-known treatment method. The author further writes: “It is interesting that the name of folk medicine in many places is “Kocakları yazırı” or “Cherchi Dermanı” but in the Caucasus, it is called Türkeçare. The homeland of this phrase is the Turkish geography of Azerbaijan” [Kalafat, 2006:288-290]. Apparently, although the treatment is carried out in the same way, there is only a name difference here, and the expression Türkeçara is typical for Azerbaijani Turks.

Conclusion

It is clear from the conducted research that Georgian Azerbaijanis-Turks are close to some peoples of the Caucasus (Daghestan Turks, Ajar Turks, Kumyks, Nogai Turks, Karachay-Balkars, etc.), or the similarity, as well as the overlapping of treatment methods in folk medicine, are not accidental. This is due to their branching from the same root, drinking water, genetic connection.

References

- Aliyev, 1995 – Aliyev A.T. Spiritual culture of Georgian Azerbaijanis. Baku: Elm, 1995. 128 p. (In Azerbaijani)
- Aliyev, 2012 – Aliyev A.T. Family life of Georgian Azerbaijanis at the beginning of XIX-XX centuries (historical-ethnographic research). Baku: Science and education, 2012. 156 p. (In Azerbaijani)
- Aliyev, 2019 – Aliyev A.T. Ethnography of Georgian Azerbaijanis (early 19th-20th centuries: economy and material culture). Baku: Europe, 2019. 216 p. (In Azerbaijani)
- Gadirzade, 2003 – Gadirzade H.Q. Customs, beliefs, ethnogenetic relations related to family and household (based on Nakhchivan materials). Baku: Elm, 2003. 368 p. (In Azerbaijani)
- Guliyev, 1986 – Guliyev H.A. Some issues of family life in Azerbaijan. Baku: Elm, 1986. 96 p. (In Azerbaijani)
- Rustamov, 2006 – Rustamov Y. Sufi philosophy of Mevlana Jalaladdin Rumi. Baku: Nurlar, 2006. 240 p. (In Azerbaijani)
- Vurgun, 1961 – Works of Vurgun S. In 6 volumes. III c. Baku: Azerb. Publishing House of the SSR EA, 1961. 584 p. (In Azerbaijani)
- Kalafat, 2006 – Kalafat Y. From the Balkans to Great Turkistan. Turkish Folk Beliefs, III-IV. Ankara, 2006. 556 p. (In Turkish)
- Botashev, 2001 – Botashev M.D. Establishment of artificial kinship in rites of children’s cycle among Karachays // Karachays and Balkars: language, ethnography, archeology, folklore. M.: RAN, 2001. p. 137-193. (In Russian)
- Gadzhieva, 1990 – Gadzhieva S.Sh. Dagestan Terekmen of the XIX- beginning of the XX century. M.: Nauka, 1990. 216 p. (In Russian)
- Gadzhieva, 1985 – Gadzhieva S.Sh. Family and marriage among the people of Dagestan in the 19th and early 20th centuries. M.: Nauka, 1985. 358 c. (In Russian)
- Gadzhieva, 1961 – Gadzhieva S.Sh. Kumyki. M.: Изд-во АН СССР, 1961. 386 c. (In Russian)
- Mamedov, 2013 – Mamedov K.A. Ethnography of the peoples of the Caucasus. Baku: Ganun, 2013. 240 p. (In Russian)
- Ortabayeva, 2001 – Ortabayeva R.A. Karachay-Balkar lullabies in the North Caucasian context // Karachay and Balkars: language, ethnography, archeology, folklore. M.: RAN, 2001. p. 286-299. (In Russian)

АРХЕОЛОГИЯ

ARCHAEOLOGY

Р.С. Жуматаев¹, С.Т. Шакенов², Д.С. Шаймуханова³

¹PhD, Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі,
Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: zhumatayevr@gmail.com

*Байланыс үшін автор: zhumatayevr@gmail.com

²Аға оқытушы, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: samatakrit@gmail.com

³PhD докторант, Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы, Қазақстан, e-mail: didara_93@list.ru

**ТАРБАҒАТАЙ ТЕРІСКЕЙІНДЕГІ
ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ БЕЛБАСТАУ ҚОРЫМЫ**

Аңдатпа. Бұл мақала Тарбағатай теріскейіндегі қола дәуіріне тән археологиялық ескерткіштерде жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижелерін сипаттауға бағытталған. Жүргізілген зерттеулер Белбастау қорымындағы тас қоршауларды, олардың жерлеу дәстүрлерін, табылған металл және қыш бұйымдарды талдауға негізделді. Археологиялық қазбалардан алынған материалдар андрон мәдени-тарихи қауымдастығының өкілдерімен байланысын дәлелдейді. Табылған қола моншақтар, қыш ыдыстар және тас жәшіктердің құрылысы мәдениетаралық байланысты көрсетеді және осы мәдениеттің әлеуметтік-экономикалық ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижелері Қазақстан аумағындағы қола дәуірі мәдениеті туралы тың мәліметтерді ғылыми айналымға енгізуге ықпал етеді және болашақтағы археологиялық зерттеулер үшін құнды дереккөз болмақ.

Түйін сөздер: қола дәуірі, Тарбағатай, тас жәшік, қыш ыдыс, қола бұйым.

Сілтеме үшін: Р.С. Жуматаев Р.С., Шакенов С.Т., Шаймуханова Д.С. Тарбағатай теріскейіндегі қола дәуірінің Белбастау қорымы // Қазақ тарихы электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 183. No 3. 36-44-бб. (қазақ тілінде.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-36>

R.S. Zhumatayev^{1*}, S.T. Shakenov², D.S. Shaimuhanova³

¹PhD, head of department Archaeology, ethnology and museology,
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*Corresponding author: zhumatayevr@gmail.com

²Senior lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

³PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

**A bronze age cemetery belbastau
on the northern slope of Tarbagatai**

Abstract: This article presents the results of archaeological excavations at Bronze Age sites in the Tarbagatai Mountains north foothills, focusing on the burial structures and traditions at the Belbastau site. The study analyzes artifacts such as bronze beads, ceramics, and stone enclosures, shedding light on the cultural characteristics of the Andronovo cultural-historical community. These findings provide insights into the socio-economic and cultural aspects of the Bronze Age inhabitants of Kazakhstan, highlighting connections between Andronovo tribes and neighboring cultures. The results underscore the importance of understanding intercultural interactions across the Eurasian steppe during the Bronze Age. This study contributes valuable information to the body of knowledge on Bronze Age archaeology, enhancing future research on cultural exchanges and historical development in Central Asia.

Key words: The bronze age, Tarbagatai, stone enclosures, ceramic, bronze items.

For citation: R.S. Zhumatayev R.S., Shakenov S/T., Shaimuhanova D.S. A bronze age cemetery Belbastau on the northern slope of Tarbagatai // Electronic scientific journal «Kazakh history». 2024. Vol. 183. No. 3. Pp. 36-44 (In Kaz.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-36>

Кіріспе

Қола дәуірі – адамзаттың тарихи жолында өркениет пен мәдениеттің таңғажайып кезеңі. Бұл дәуір қарапайым табиғи ресурстардың адам

қолында алтынға пара-пар құнға ие болып, шикізаттан керемет өнер туындылары жасалған кез. Қазақстан үшін, қола дәуірі өндірістік шаруашылықтың қалыптасу және дамуы кезеңі, мыс пен қола металлургиясының гүлденуі мен

күрделі этникалық процестердің уақыты болды. Нәтижесінде, қалыптасқан мәдениеттер, шаруашылық және тау-кен ісі, бүгінгі күні көптеген зерттеушілер арасындағы пікірталастар мен мәселелердің себебіне айналып отыр. Осындай шешілмей жүрген мәселелер андрон мәдени-тарихи қауымдастығының төңірегінде өте көп. Солардың бірі Тарбағатай тауларына тікелей қатысты.

Шығыс Қазақстанның қола дәуірі ескерткіштері салыстырмалы түрде жақсы зерттелгенімен, Тарбағатай таулары әлі де толық ашылмаған жұмбақ болып тұр. Тарбағатай теріскейіндегі археологиялық жұмыстар жеткілікті деңгейде жүргізілмегендіктен, бұл өңірдің қола дәуіріне тән мәдениеттері туралы деректер шектеулі. Осыған орай, біздің зерттеу объектіміздің жоғарыда айтылған андрон мәдени қауымдастығы төңірегіндегі өзекті мәселелерге ғылыми тұрғыдан жауап беруге көмектеседі деген ойдамыз.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Ескерткішті зерттеу үшін дәстүрлі археологиялық әдістермен қатар, пәнаралық (картография, топография) шешімдер де қолданылды. Бұл зерттелетін объектінің құрылымын және оны қоршаған аумақты егжей-тегжейлі зерттеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, табылған заттарды салыстырмалы-типологиялық әдісті қолдана отырып зерттеу, анықталған заттардың хронологиялық кезеңін және мәдени байланыстарын тарихилық принциптерге сәйкес анықтауға мүмкіндік береді.

Қыш ыдыстар морфологиялық және типологиялық талдау әдістері арқылы зерттелді. Бұл әдістер олардың жасалу технологиясын, қолданыс мақсатын және этно-мәдени ерекшеліктерін анықтауға көмектесті.

Талқылау

Шығыс Қазақстан территориясындағы археологиялық ескерткіштер жайында алғашқы мәліметтер XVIII ғ. басында, академиялық экспедиция мүшелері жазбаларында пайда бола бастады. Ал жүйелі түрде аймақты археология тұрғысынан зерттеу XX ғ. екінші жартысынан бастап қана қолға алынды. Алғашқы толыққанды зерттеу жұмыстарын С.С. Черниковтың басшылығымен Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жүргізіп, көптеген ескерткіштердің тіркелуіне және тың материалдардың жа-

рыққа шығуына алып келді. Нәтижесінде Тарбағатай теріскейіндегі Шілікті обалары зерттеліп, сақ мәдениетінің ерекше зергерлік өнерінің дамуы мен қолөнердің күрделі деңгейін көрсететін алтын бұйымдар табылды.

Тарбағатайдың зерттелуі осыдан бастау алып, XX ғ. 80 жж. соңында ҚазМУ археологтары Ә.М. Оразбаев пен Ә.Т. Төлеубаев басқарған арнайы топ Ақсуат ауданында Ашылы 1, Ақтүбек, Ескеалмас және Масалы ескерткіштерінде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізіп, 11 жерлеу кешенін зерттеді [Төлеубаев, 1995: 4]. Ә.Т. Төлеубаев оның ішінде Ескеалмас пен Масалы қорымдарын қоршауларының сыртқы құрылысы, жерлеу ғұрпы, мүкәммалдары негізінде андрон мәдени қауымдастығының тайпаларымен салыстырып, Федоров кезеңінің соңы мен алакөл кезеңінің басы деп мерзімдеген [Төлеубаев, 1998: 89].

1990 ж. Шығыс Қазақстан облысының тарихи-өлкетану музейі ұйымдастырған зерттеу жұмыстары нәтижесінде қазіргі Тарбағатай ауданындағы Маңырақ ауылы маңында Покровский қорымын анықтап, 75 қорған мен қола дәуірінің 6 қоршауы тіркелгенін көрсеткен [Куш, 1992: 77].

Сонымен қатар, 1991 ж. Ә.М. Оразбаев бастаған экспедиция қазіргі Ақсуат ауданының Кіндікті ауылынан солтүстік-батыс бағытта 20 км жерде орналасқан Сабындыкөл қорымында 15 қоршауда қазба жұмыстарын жүргізіп, ескерткішті андрон мәдениетінің кейінгі кезеңдерімен мерзімдеген екен [Оразбаев т.б., 1995: 33].

Одан бөлек Ә.Т. Төлеубаевтың жетекшілігімен «Шілікті-Тарбағатай археологиялық экспедициясы» соңғы жылдарда Тарбағатай теріскейінде көптеген археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бірнеше қола дәуірі ескерткіштерін ғылыми айналымға енгізді. Атап айтсақ, Ақсуат ауданындағы Тақия кеткен, Түяк ата, Сабырбай қорымдары, 2017 ж. ашылған Сауыр мен Тарбағатай тау жоталарының шекарасындағы Айнабұлақ-Темірсу қорымы және Тарбағатай тауларындағы алғашқы зерттелген андрон мәдениетінің қонысы – Елеке сазы ескерткіші [Төлеубаев, 2022: 92]. Соңғы аталған ескерткішті 2014 ж. Қазақ ғылыми-зерттеу мәдениет институты ұйымдастырған барлау жұмысы барысында А.Е. Рогожинский тапқан [Мерц, Рогожинский, 2021: 24].

Соңғы жылдардағы зерттеулер тақырыбын жалғастырсақ, 2016 ж. С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті архео-

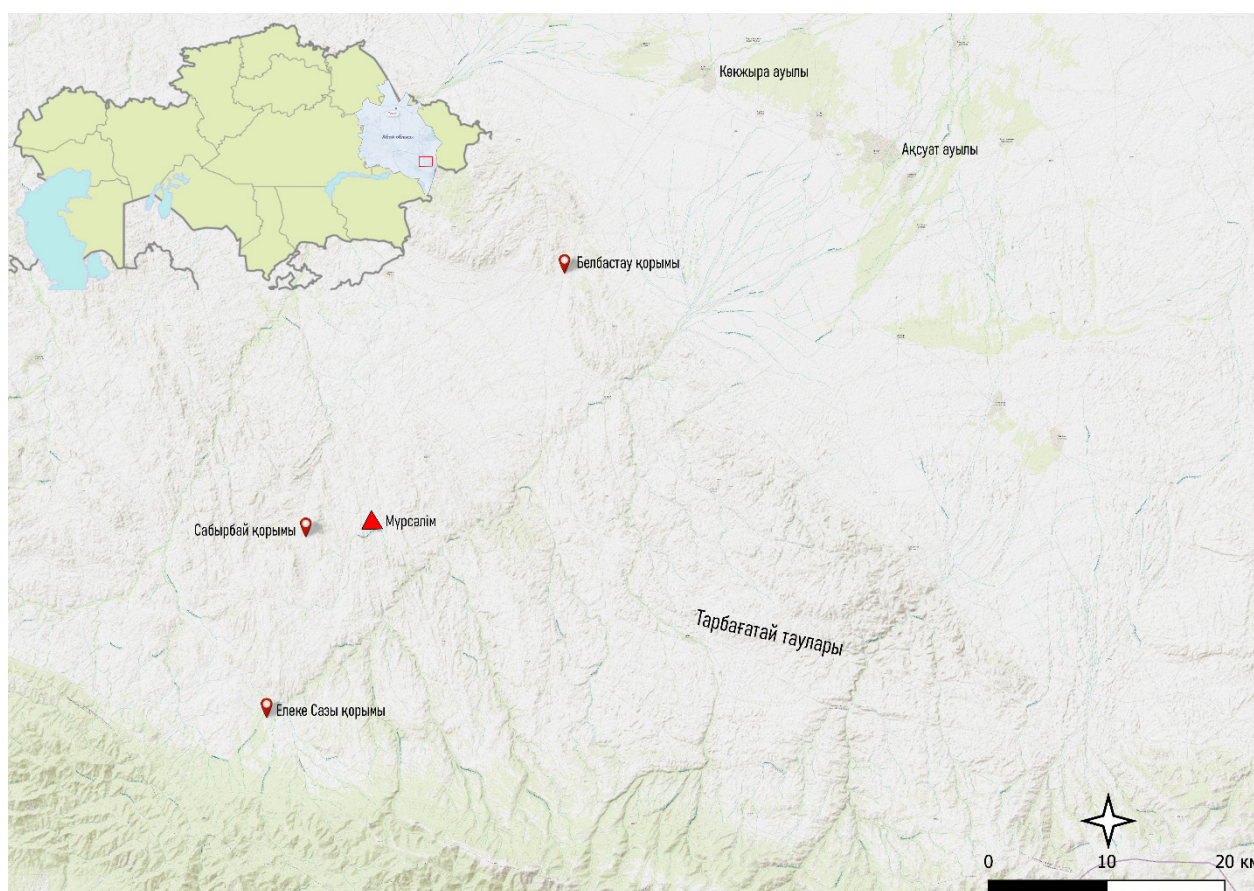
логтары Тарбағатай ауданындағы барлау жұмыстары барысында Аханбозша, Сыйырбозша, Құйған, Сапа қола дәуірі ескерткіштерін тіркеп [Мерц т.б., 2017: 55], соның нәтижесінде 2019 ж. Жаңаауыл маңындағы Сапа қорымында қазба жұмыстары жүргізіліп, Таулы Алтай мен Сібірде кең тараған, Афанасьев мәдениетіне тән жерлеу кешені анықталды [Мерц т.б., 2020: 47]. Жоғарыда аталған Айнабұлақ-Темірсу қорымында да 2017 ж. афанасьев типіндегі қоршау зерттелген болатын [Толеубаев, 2017: 611].

Нәтижелер

Біздің зерттеу объектіміз Белбастау қорымы да 2022 ж. Шілікті-Тарбағатай экспедициясы ғылыми тобының барлау жұмыстары кезінде анықталды. Ескерткіш Ақсуат ауданы, Көкжыра ауылынан оңтүстік бағытта 20 км жерде, Елеке сазы алқабына қарай барар жолда орналасқан және бірнеше жеке қорымдардан тұрады. Біздің

топты тек үш қоршауы бар, Көкжыра ауылының бір тұрғынының қыстағы аумағында орналасқан ең кішкентай қоршаулар тобы қызықтырды. Шын мәнінде қоршаулар саны көбірек болуы да мүмкін, бірақ олай болған жағдайдың өзінде қоралар мен басқа да құрылыстардың астында қалып кеткен. Жәшіктер шығыс-батыс бағытында тұрғызылған, жалпақ тастары жерге қырынан орнатылған күйінде жарты бөлігі көзге оңай көрініп тұр.

№ 1 қоршау тік орнатылған, беткейдегі өлшемдері $52 \times 68 \times 8$ см, ірі жалпақ тас арқылы анықталған. Тазалау барысында басқа да кішірек тастар ашылып, диаметрі 4 м жететін шеңбер көрінді. Шым қабаты толық алынғаннан кейін, құрылымның шығыс бөлігінде тастар екі қатарға орналасқаны, ал оңтүстік-шығыс бөлігі үлкен тастармен бекітілгені белгілі болды. Оңтүстік шетке жақын орталық бөлігінде жалпақ күйде бірнеше жабын тастар байқалады, ең үлкенінің өлшемі $93 \times 75 \times 11$ см.

1-сурет. Тарбағатай теріскейі археологиялық ескерткіштері.
Figure 2. Archaeological sites of Tarbagatai mountains north foothills

Қазба барысында 10 см тереңдікте тас жәшіктің плиталарының ұштары көріне бастады. Шығыс қабырғасының тасы өзгелерге қарағанда биік орнатылған екен. Жәшіктің ішінде оңтүстік қабырғаға жақын жерде орналасқан адам сүйектері мен екі қыш құты пішінді ыдыстың ернеуінің фрагменттері табылды. Профильсіз, жалпақ. Өлшемі – 4×2,9 см. Диаметрі – 10 см, қалыңдығы – 0,6 см. Екі жыра-

шықпен әшекейленген. Қимасында түсі сұр. Күйдіру – біркелкі, қалпына келтірілген. Сонымен қатар, кейбір сүйектерде жасыл түстің пайда болуы байқалады. Бұл құбылыс металл заттармен ұзақ уақыт байланыста болғанда орын алады, яғни сүйек бетінде мыс тұздарының тотығу әсерінен жасыл түс сінеді. Алайда, бұрын айтылғандай, жәшік тоналғандықтан, металл бұйымдары табылмады.

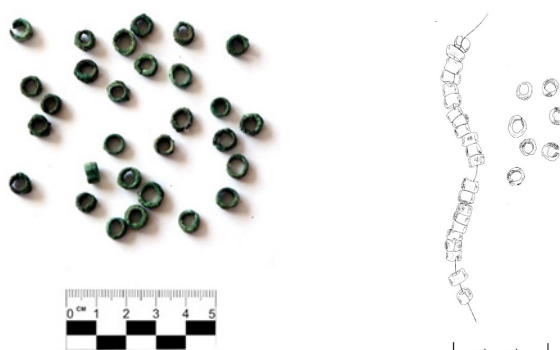

2-сурет. Белбастау қорымы. №1 қоршаудың жоспары
Figure 2. Belbastau Burial Site. Plan of Enclosure No. 1

№ 2 жәшік өлшемдері 1,55×1 м, бірінші қоршаудан 4 м солтүстік-шығыс бағытында орналасқан. Жәшікті аршу нәтижесінде шашылған күйдегі адам сүйектері мен ішкі диаметрі 3 мм болатын сақина тәріздес 29 қола бұйым табылды (2 сур.). Моншақ немесе білезіктің міндетін атқарған болуы керек. Ескерткіш тоналған.

№ 3 қоршау екінші тас жәшіктен 7 м оңтүстік-батыста, төбешік жанында, қораға жақын орналасқан. Беткейден 5 үлкен тас көрініп тұрған, бұл тастар қабаттасып жатқандықтан, тоналып, құрылымның бастапқы түрі бұзылған. Жердің

құрамы құмды, тастардың жағдайы жақсы сақталған, жалпы өлшемі 1,8×0,6 м. Қазба жұмыстары кезінде, 0,5 м тереңдікте, ылғал салдарынан бұзылған адам сүйектерінің бөліктері және жалпақ түпті қыш құты табылды. Бұл ыдыстың иығы мен денесі жартылай бұзылған, мойыны мен сақинасы жақсы сақталған. Ыдыстың биіктігі – 27 см, ернеуінің сыртқы диаметрі – 25,4 см. Қабырғасының қалыңдығы – 0,8 см, түбі – 1,5 см. Ернеуі профильсіз, жалпақ. Төменгі бөлігі түп жағына қарай сәл тарылып, жазық түбімен аяқталады, өшекейленбеген. Күйдіру – біркелкі, қалпына келтірілген.

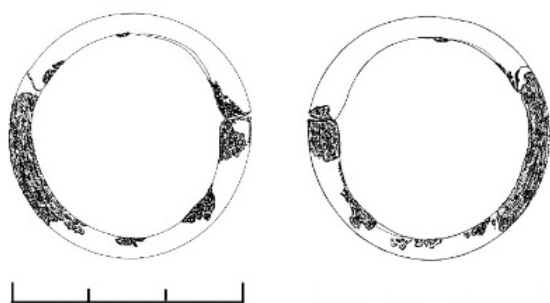

3-сурет. Белбастау қорымы. №2 жәшіктен табылған моншақ.
Figure 3. Belbastau Burial Site. Beads found in Box No. 2.

4-сурет. Белбастау қорымы. № 3 қоршаудан табылған сырға.
Figure 4. Belbastau Burial Site. Earring found in Enclosure No. 3.

Сонымен қатар, 60 см тереңдікте алтын фольгамен қапталған қола сырға табылды.

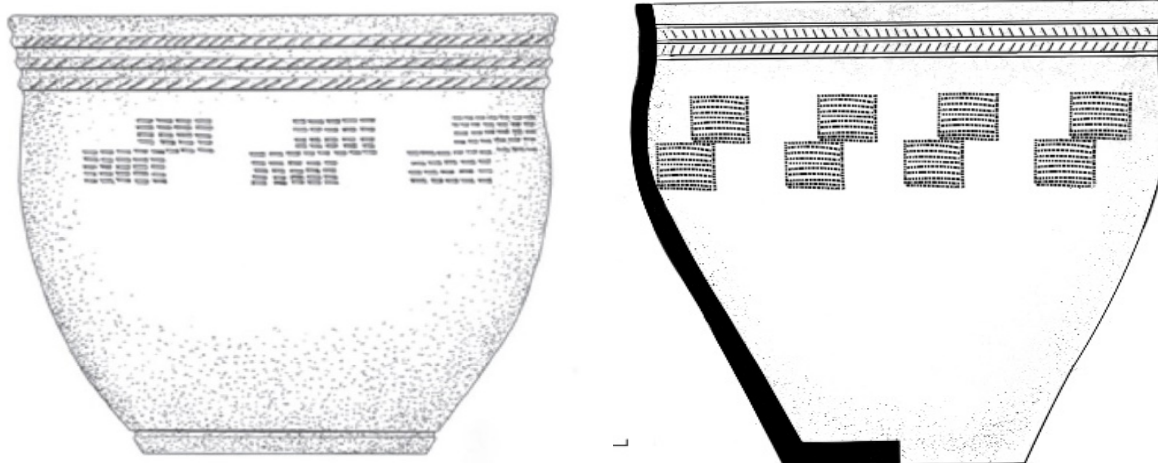

5-сурет. Белбастау қорымы.
№ 3 қоршаудан табылған сырға.
Figure 5. Belbastau Burial Site.
Earring found in Enclosure No. 3.

Қорыта келгенде жалпы бізде үш тас жәшік қазылды, екеуінің қоршауы бар. Бірінші қоршаудан табылған қыш ыдыстың ернеуіне қарап қорытынды шығару мүмкін емес. Ал екінші ыдыстың ернеуі екі қатар каннелюралармен безендірілген, әрбір қатар өз кезегінде әртүрлі бағытта қиғаш ойылған сызықтармен өрнектелген. Құтының жоғарғы бөлігі көлденең сызық-

тармен ашық меандр үлгісінде безендірілген шаршылармен өрнектелген (Ковтун, 2016: 188, Рудковский, 2013: 148, 153, 162). Өрнек жіңішке үшкір құралмен салынған. Ковтун өзінің зерттеуінде морфология тұрғысынан ұқсас ыдысты андрон мәдениетіне тән деп бөледі. (Ковтун, 2016: 466) (1-1 сурет). Е.Е. Кузьмина дәл сол ыдысты алакөл типіндегі керамикаға жатқызады (Кузьмина, 2008: 148). Жалпы айтқанда, «үйрек» мотиві тек алакөлге тән, федоровтық керамикада кездеспейді деген тұжырым бар (Рудковский, 2013: 76-77, 148, 162).

Ұқсас қыш ыдыстарды Шығыс және Орталық Қазақстандағы көптеген ескерткіштерден (мысалы, Қарағаш қорымы, Алакөл қорымы, Исаково, Черняки I, Царев Курган, Ефимовка, Ново-Белогорка және т.б.) байқауға болады (Варфоломеев В.В., 1982; Кузьмина Е.Е., 2008). Сонымен қатар, Ресейдің Тобольск маңындағы андронов мәдениетіне жататын Сузгун II ескерткішінен ұқсас морфологиялық сипаттағы қыш ыдыстар табылған. Бұл ыдыстардың әдетте жоғарғы бөлігінде безендіру элементтері кездеседі. Өрнектерге тісті таңба, сызықтар және әр түрлі өрнектер: штрихталған ленталар, үшбұрыштар, ромбтар, зигзагты сызықтар, торлы белдеулер және шахматтық өрнектер қолданылады (Косарев, 1981).

6-сурет. Қыш ыдыстар. 1 – Беғазы, № 1 қоршау (Ковтун, 2015). 2 – Белбастау қорымы, № 3 қоршау.
Figure 6. Ceramics. 1 – Begazy, Enclosure No. 1 (Kovtun, 2015). 2 – Belbastau Burial Site, Enclosure No. 3.

Келесі кезекте екінші жәшіктен табылған ұсақ қола бұйымдар. Жалпы саны 29 болатын моншақ тәріздес кішкене шеңберлер диаметрі 3 мм аспайды. Біздің жағдайымызда аналогия іздеу үшін алысқа барудың қажеттілігі тумады, себебі ұқсас бұйымдар өзіміз жоғарыда айтып кеткен, көршілес жатқан Ескеалмас қорымынан табылған болатын. №12 қоршау, №2 жерлеу шұңқырында мәйіттің тобығы тұсынан табылған қола моншақтар саны 61-ге жетті. Диаметрі де 3 мм екен. Сілтеме???

Бұндай шалбар балағына тағылған моншақтар (балақмоншақ) Еуразия даласында, оның ішінде андрон тарихи-мәдени қауымдастығы жерлеу ескерткіштерінде тек Шығыс Қазақстанда емес, көршілес аймақтарда да көптеп кездеседі. Жетісу (Мыңшұңқыр 3, Айдахар, Талапты 1, Құйған 2) [Карабаспакова, 2011: 108], батыс Сібір (Пристань 1, Сухое озеро 1) [Максименков, 1978: 12], тіпті Арал маңындағы Тазабагъяб мәдениетінің Кокча 3 қорымы [Кузьмина, 1966: 147] мен Ферғана жазығындағы Вуадиль қорымдарында [Daniel Berger and others, 2023] табылған қола моншақтарға ұқсас әшекей бұйымдарды Г.А. Максименков Енисейдегі андрон мәдениетінің жерлеу кешендерін қарастыра отыра «Андрон қорымдарынан табылған ең жиі кездесетін заттардың бірі – қола моншақтар, олар әдетте жіптен немесе былғарыдан жасалған бауға тізіліп, тобық аймағында орналасқан. Моншақтар табылмаған қорымдарда, тобықтың төменгі бөлігінде мыс тотығының іздері байқалған» – дейді [Максименков, 1978: 72]. Кокча 3 қорымын сол өңірдің зерттеушілері андрон мәдени қауымдастығының алакөл кезеңімен үйлестіретін болса [Итина, 1967: 62], өз кезінде Қарабаспакова Вуадиль қорымының жерлеу кешендерін Жетісудағы Арасан және Бүйен 13 қорымдарымен байла-

ныстырған екен. Ал бұл ескерткіштер кейінгі қола дәуірімен мерзімделген [Карабаспакова, 2011: 135].

Алтын фольгамен қапталған түтікті құйма қола сырғаға келетін болсақ, көп жағдайда андрон қауымдастығының федоров кезеңінің ескерткіштерінде кездесетін қола дәуірі сырғаларының бұл типі [Аванесова, 1991: 52], алакөл кезеңі ескерткіштерінде де кездескен жағдайлар бар екен [Кривцова-Гракова, 1947: 111].

Қорытынды

Белбастау қорымындағы жерлеу ғұрпын толықтай түсіну қиынға соғады, себебі мүрденің сүйектері шашылып, бастапқы орналасу тәртібі бұзылған. Жиналған заттай деректер бұл жерлеуді федоров және алакөл мәдени кезеңдеріне жатқызуға мүмкіндік бергенімен, мәдени-тарихи шеңберде нақты сәйкестікке келтіру үшін қосымша зерттеулер қажет.

Тарбағатай теріскейі қазіргі Аягөз, Ақсуат, Тарбағатай және Зайсан аудандарының территориясына кіреді. Бұл аймақ жоғарыда айтылған зерттеулер негізінде ерте қола дәуірінен бастап палеометалл кезеңін толықтай жүйелеп қарастыруға мүмкіндік береді. Аймақтағы одан әрі жүргізілетін археологиялық жұмыстар осы кезеңдерге жататын жаңа ескерткіштерді анықтап қана қоймай, өзекті мәселелердің шешімін табуға да бағытталуы тиіс.

Белбастау қорымынан алынған материалдар әлі де кеңінен зерттеуді, кабинеттегі өңдеуді және әртүрлі талдау түрлерін қажет етеді. Тарбағатайдағы қола дәуірі тұрғындары өмірінің толық көрінісін алу үшін осы мәдени аймақтың тек қана жерлеу ескерткіштерінде емес, сонымен қатар Елеке сазы 1 сияқты қоныстарда да зерттеулерді жалғастыру маңызды.

Әдебиеттер

- Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР (по металлическим изделиям) Ташкент: Фан, 1991 С.200
- Варфоломеев В.В. Бегазы-дандыбаевские погребальные сооружения могильника Карагаш // Вопросы археологии и этнографии Центрального Казахстана. Караганда, 1982.
- Итина М.А. О месте Тазабагъябской культуры среди культур степной бронзы //Этнографическое обозрение №2 1967
- Ковтун И.В. Андроновский орнамент (морфология и мифология). – Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. – 547 с.
- Косарев М.Ф. Бронзовый век Западной Сибири. М.: Наука, 1981. 282 с.
- Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселенке и могильник // Археологический сборник. Вып. XVII. Москва, 1947. С. 59-172

Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности: монография. Актобе: ПринтА, 2008. – 358 с.

Кузьмина Е. Е. Металлические изделия энеолита и бронзового века в Средней Азии. М: Наука, 1974. 250 с.

Куц Г.А., 1992. Археологические исследования Восточно-Казахстанского историко-краеведческого музея // Маргулановские чтения. Тезисы. Петропавловск, 1992 ж. С. 77-78.

Максименков Г.А. Андроновская культура на Енисее Л.: Наука, 1978, 190 с.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана.// Алма-Ата: 1966. 436 с.

Мерц В.И., Рогожинский А.Е. Андроновское поселение Елеке сазы в Тарбагатае // Материалы международной научно-методической конференции «XIII Оразбаевские чтения» Алматы: Қазақ университеті, 2021. С. 23-27

Мерц И.В., Мерц В.К., Шакенов С.Т. Могильник Сапа – первый памятник афанасьевской культуры в Тарбагатае (первые результаты исследований) // Материалы международной научно-методической конференции «XII Оразбаевские чтения». – Алматы, 2020. С. 47-52.

Мерц И.В., Мерц В.К., Ковалев А.А. Новые памятники эпохи бронзы Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области (результаты археологической разведки 2016 г.) // матер. междунар. конф. «IX Оразбаевские чтения» приуроченной к 95-летию А.М. Оразбаева. Алматы: Қазақ университеті, 2017. С. 55–58.

Оразбаев Ә.М., Төлеубаев А.Т., Омаров Г.К. Могильник эпохи бронзы Сабындыколь // Этнокультурные процессы на территории Казахстана. Алматы, 1995, С. 33-54.

Рудковский И.В. Андроновская орнаментика в контексте системообразующих инвариантов. Алматы, 2013. 189 с., илл.

Төлеубаев Ә. Т. ҚазМУ-дің көне дәуір археологиясы және этнологиялық зерттеу топтарының жұмыстары // Этнокультурные процессы на территории Казахстана. Алматы, 1995, Б. 3-8.

Төлеубаев Ә., Жуматаев Р. С. және басқалар Предварительные итоги исследований жилища 2 эпохи поздней бронзы На поселении Елеке 1 // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі.: зерттеулер жинағы. Көкшетау, 2022 ж. С. 92-104.

Төлеубаев А.Т. Памятники эпохи бронзы Ескеалмас и Масалы в Северных склонах Тарагатая // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы, 1998, С. 83–104.

Төлеубаев А.Т., Жуматаев Р.С., Шакенов С.Т. Новые оригинальные памятники энеолитической эпохи в Зайсанском районе Восточно-Казахстанской области // Мир Большого Алтая. 2017. № 3 (4). С. 611–625.

Berger D, Kaniuth K, Boroffka N, Brüggemann G, Kraus S, Lutz J, Teufer M, Wittke A and Pernicka E (2023), The rise of bronze in Central Asia: new evidence for the origin of Bronze Age tin and copper from multi-analytical research. *Front. Earth Sci.* 11:1224873. doi: 10.3389/feart.2023.1224873

Reference

Avanesova N.A. Kultura pastusheskikh plemen epokhi bronzy Aziatskoy chasti SSSR (po metallicheskim izdeliyam) Tashkent: Fan, 1991 S.200

Varfolomeyev V.V. Begazy-dandybayevskiye pogrebalnyye sooruzheniya mogilnika Karagash // Voprosy arkheologii i etnografii Tsentralnogo Kazakhstana. Karaganda, 1982.

Itina M.A. O meste Tazabagyabskoy kul'tury sredi kultur stepnoy bronzy //Etnograficheskoye obozreniye №2 1967

Kovtun I.V. Andronovskiy ornament (morfologiya i mifologiya). – Kazan: Izdatelskiy dom «Kazanskaya nedvizhimost», 2016. – 547 s.

Kosarev M.F. Bronzovyy vek Zapadnoy Sibiri. M.: Nauka, 1981. 282 s.

Krivtsova-Grakova O.A. Alekseyevskoye poselenke i mogilnik // Arkheologicheskiy sbornik. Vyp. XVII. Moskvka, 1947. S. 59-172

Kuz'mina Ye.Ye. Klassifikatsiya i periodizatsiya pamyatnikov andronovskoy kul'turnoy obshchnosti: monografiya. Aktobe: PrintA, 2008. – 358 s.

Kuz'mina Ye. Ye. Metallicheskiye izdeliya eneolita i bronzovogo veka v Sredney Azii. M: Nauka, 1974. 250 s.

Kushch G.A., 1992. Arkheologicheskiye issledovaniya Vostochno-Kazakhstanskogo istoriko-krayevedcheskogo muzeya // Margulanovskiy chteniya. Tezisy. Petropavlovsk, 1992 zh. S. 77-78. Maksimenkov G.A. Andronovskaya kultura na Yeniseye L.: Nauka, 1978, 190 s.

Margulan A.X., Akishev K.A., Kadyrbayev M.K., Orazbayev A.M. Drevnyaya kul'tura Tsentral'nogo Kazakhstana.// Alma-Ata: 1966. 436 s.

Merts V.I., Rogozhinskiy A.Ye. Andronovskoye poseleniye Yeleke sazy v Tarbagataye // Materialy mezhdunarodnoy nauchno-metodicheskoy konferentsii «KHIII Orazbayevskiye chteniya» Almaty: Kazakh universiteti, 2021. S. 23-27

Merts I.V., Merts V.K., Shakenov S.T. Mogilnik Sapa – pervyy pamyatnik afanasyevskoy kul'tury v Tarbagataye (pervyye rezul'taty issledovaniy) // Materialy mezhdunarodnoy nauchno-metodicheskoy konferentsii «KHÍÍ Orazbayevskiye chteniya». – Almaty, 2020. S. 47-52.

Merts I.V., Merts V.K., Kovalev A.A. Novyye pamyatniki epokhi bronzy Tarbagatayskogo rayona Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti (rezultaty arkheologicheskoy razvedki 2016 g.) // mater. mezhdunar. konf. «ÍKH Orazbayevskiye chteniya» priurochennoy k 95-letiyu A.M. Orazbayeva. Almaty: Kazakh universiteti, 2017. S. 55–58.

Orazbayev 2.M., Toleubayev A.T., Omarov G.K. Mogilnik epokhi bronzy Sabyndykol // Etnokulturnyye protsessy na territorii Kazakhstana. Almaty, 1995, S. 33-54.

Rudkovskiy I.V. Andronovskaya ornamentika v kontekste sistemoobrazuyushchikh invariantov. Almaty, 2013. 189 s., ill.

Toleubayev 2. T. KazMU-din kone dauir arkheologiyasy zhane etnologiyalyk zertteu toptarynyn zhumystary // Etnokulturnyye protsessy na territorii Kazakhstana. Almaty, 1995, B. 3-8.

Toleubayev A., Zhumatayev R.S. zh2ne baskalar Predvaritel'nyye itogi issledovaniy zhilishcha 2 epokhi pozdney bronzy Na poselenii Yeleke 1 // Altay – turki aleminin altyn besigi.: zertteuler zhinaǵy. Kokshetau, 2022 zh. S. 92-104.

Toleubayev A.T. Pamyatniki epokhi bronzy Yeskealmas i Masaly v Severnykh sklonakh Taragataya // Problemy izucheniya i sokhraneniya istoricheskogo naslediya. Almaty, 1998, S. 83–104.

Toleubayev A.T., Zhumatayev R.S., Shakenov S.T. Novyye originalnyye pamyatniki eneoliticheskoy epokhi v Zaysanskom rayone Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti // Mir Bolshogo Altaya. 2017. № 3 (4). S. 611–625.

Berger D, Kaniuth K, Boroffka N, Brüggmann G, Kraus S, Lutz J, Teufer M, Wittke A and Pernicka E (2023), The rise of bronze in Central Asia: new evidence for the origin of Bronze Age tin and copper from multi-analytical research. *Front. Earth Sci.* 11:1224873. doi: 10.3389/feart.2023.1224873

МРНТИ / IRSTI 03.61.91; 03.41.91

<https://doi.org/10.62183/2024-3-3-45>**Ұ. Үмітқалиев¹, Қ. Искаков^{2*}**

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы
Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан, e-mail: uumitkaliev@bk.ru

²магистр, аға оқытушы, постдокторант Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
ҚР Ұлттық музейі Астана, Қазақстан, e-mail: ika251185@gmail.com

*Байланыс үшін автор: ika251185@gmail.com

**ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ҒҰРПЫНДАҒЫ РӘСІМДЕРДІҢ
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕРМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ**

Аңдатпа: Мақалада авторлар қазақ халқындағы жерлеу ғұрпындағы кейбір дәстүрлердің сабақтастығын анықтап, көнеден келе жатқан кейбір рәсімдер мен ғұрыптарды археологиялық деректермен сабақтастыра отырып олардың мәнін ашуға тырысты. Мақалада археологиялық және этнографиялық деректер қолданылды. Авторлар қазақ халқының жерлеу ғұрпындағы марқұмды соңғы сапарына көпшілік болып шығарып салу, асқа көп адамның жиналуын көне дәуірлерде көпшілік қауым болып жиылып үлкен обалар тұрғызумен байланыстырады. Сонымен қатар, өлген адамның асына жылқы союды көне дәуірлерде жылқымен жерлеудің сарқыншағы ретінде қарастырады.

Түйін сөздер: жерлеу ғұрпы, мәйіт, тарихи сабақтастық, наным-сенімдер

Ризашылық: Мақала «AP22682866 «XVIII-XX ғғ. қазақ халқындағы мәйітті уақытша (аманатқа) жерлеу ғұрпы»» «Жас ғалым» гранттық жобасы аясында жазылды.

Сілтеме үшін: Үмітқалиев Ұ., Искаков Қ. Қазақ халқының жерлеу ғұрпындағы рәсімдердің археологиялық деректермен сабақтастығы // Қазақ тарихы электронды ғылыми журналы. 2024. Т. 183. No 3. 44-50-бб. (қазақ тілінде.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-45>

U. Umitkaliev¹, * K. Iskakov²

¹Candidate of Historical Sciences, professor L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan, e-mail: uumitkaliev@bk.ru

² Master, Senior lecturer, Postdoctoral researcher. L.N. Gumilyov Eurasian National University
National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan, e-mail: ika251185@gmail.com

*Corresponding author: ika251185@gmail.com

**The continuity of rituals in the funeral rites
of the kazakh people with archaeological data**

Abstract: In the article, the authors determined the continuity of some traditions in the funeral rites of the Kazakh people and tried to reveal their essence by connecting some ancient rituals with archaeological data. Archaeological and ethnographic data are used in the article.

The authors associate the mass departure of the deceased to his last journey in the funeral rites of the Kazakh people, the gathering of a large number of people for dinner with the construction of large mounds in ancient times. In addition, the slaughter of a horse for the food of a dead person is considered as a relic of burial with a horse in ancient times.

Keywords: funeral rite, corpse, historical continuity, beliefs.

Acknowledgment: The article was prepared as part of the scientific program: BR18574057 «Interdisciplinary (archaeological and historical-ethnographic) study the cultural heritage of the south-eastern and eastern regions of Kazakhstan (Shu-III, Tarbagatai and Alakol)»

For citation: Kartaeva T., Shamshieva G., Magzumov M. Turanga: traditional processing methods, its sanctity in the environment // Electronic scientific journal «Kazakh history». 2024. Vol. 183. No. 3. Pp. 44-50 (In Kaz.). DOI: <https://doi.org/10.62183/2024-3-3-45>

Кіріспе

Адам баласында ежелгі тас дәуірлерінде, нақты айтқанда тарихи кезең ретінде кейінгі по-леолит дәуірінің өзінде о дүние туралы түсінік қалыптасып үлгерді.

Оны археологиялық зерттеулерден адам мәйітінің жануарлар сүйектерімен және мүйіздерімен аң терілерімен жапқан ескерткіштерді мысалға келтіруге болады.

Уақыт өте келе адам баласының ақыл ойының даму процесіне, табиғи климаттық өзге-

рістерге және шаруашылық типтерінің пайда болуымен бірге дүниетанымның өзгеруі жерлеу ғұрпының жаңа сипаттарын тудырды.

Алғашында адам баласы өздерінің жақындарын жерлегенде мәйітті жыртқыш аңдардың жеп кетпеуінен сақтау немесе алғашқы дүниетанымдағы отқа, күнге табынудан шыққан түсініктермен тікелей байланысты болды. Сол себепті жерленушінің айналасын таспен немесе топырақпен дөңгелек формада (күннің формасында) қоршап жерлеу салты тас дәуірінің соңғы кезеңдері, яғни жаңа тас кезеңінде қалыптасты.

Осы кезеңдерде Еуразия даласында неолиттену процесі біркелкі болды деп айта алмаймыз, әсіресе алдыңғы Азия немесе Азияның кейбір бөліктерінде зооастризм дінінің дамуымен бірге адам мәйітін өртеп жерлеу, немесе өртенген адам күлін арнайы асуарилерге жерлеу болды.

Қоғамның дамуымен бірге Еуразияның далалық аймақтарында кейіннен патриорхалды үлкен тайпалық бірлестіктер мен рулардың ортақ жерлеу мазарлары қалыптасты. Алғашында ортақ жерлеу орындары біркелкі болып жерленсе, кейіннен қоғамда әлеуметтік теңсіздіктің пайда болуымен бірге ірі көлемдегі монументальды құрылыстар салына бастады. Бұл әрине мысты тас дәуірінің соңы мен қола дәуірінің ерте кезеңдеріне түспа түс келеді деуге болады.

Әлеуметтік жіктелістің пайда болуы және Қазақстан жеріндегі металлургияның бай қоры арқасында көптеген мәдени миграциялардың болуы, жерлеу түрлерінің жаңаша сипаттары мен үлгілерін көрсетті.

Миграциялық үдерістермен бірге келген сыртқы мәдени ықпалдар адам мәйітімен бірге тұрмыста қолданған заттары, тіршілігінде алған тарту таралғылары сияқты заттар бірге қойылып бай қабірлер қалыптасты.

Сонымен бірге дүниетанымдық түсініктердің кеңейуі, яғни тек отқа күнге ғана табыну емес, көз тиюден сақтану, малдың пірі, тіршіліктің нәрі, құт сиқты көптеген ұғымдар жерлеу дәстүрінде де астасып кетті.

Келесі бір ірі құрылысты кешендердің пайда болуы, бай шонжар обалары мен қорғандарының сол уақыттардың өзінде тоналуы, жауларынан қорлануы күрделі құрылысты кешендердің салынуына алып келді.

Қайтыс болған руластарын, туыстарын мәңгілік мекенге шығарып салудың көптеген әдістері мен жолдарын ойлап тапты.

Негізінен мәйітті жөнелтудің үш түрі белгілі, олар: мәйітті өртеп, күлін жерлеу, мәйітті му-

миялап, бальзамдап жерлеу және мәйіттің өзін жерлеу. Сонымен қатар өлген адамды шығарып салудың сан түрлі ғұрыптары мен дәстүрлері қалыптасты. Сан ғасырдан келе жатқан жерлеу әдістері мен жөнелту жолдарының қазақ халқының жерлеу ғұрпында өзіндік іздерін қалдырғаны сөзсіз.

Қазақ халқының этнос ретінде қалыптасуымен қатар енген ислам діні де жерлеу ғұрпына біраз өзгерістер енгізді. Дегенмен көшпелілік тұрмыс билеген қазақ халқы ол дәстүрді бірден толыққанды қабылдай қоймады. Этнографиялық деректерге сәйкес жерлеу ғұрпындағы архикалық сарқыншақтар XVIII-XIX ғасырларға дейін сақталып келді. Ислам дінінің күшеюімен шарифатқа қайшы келетін ғұрыптардың кейбірі жойылды, көпшілігі трансформацияланып, сарқаншықтары қалды. Мақала авторларының алдына қойған мақсаты қазақ халқының жерлеу ғұрпындағы рәсімдерді археологиялық деректермен сабақтастыра отырып зерттеу, этноархеологиялық әдістер арқылы олардың мәнін ашу.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақалада Қазақстан жеріндегі археологиялық ескерткіштерді зерттеу кезінде алынған материалдар мен этнографиялық деректер пайдаланылды.

Зерттеу әдістеріне келетін болсақ мақаланы жазу барысында сарқаншақтар әдісі пайдаланылды. Бұл әдісті ғылымға XIX ғ. эволюционистік мектеп өкілі Тэйлор енгізген болатын. Ол сарқаншақтардың үш түрін көрсетеді: 1) өзгеріске ұшырамай сол күйінде қалған сарқаншақтар; 2) жаңа жағдайларға бейімделу кезінде өзгеріске ұшыраған ғұрыптар; 3) қайта жаңғырған салт-дәстүрлер. Сонымен қатар, салыстырмалы талдау әдісі қолданылды.

Талқылау

Қазақ халқының жерлеу ғұрпына қатысты әр кезеңдерде көптеген ғалымдар еңбектерін арнады. Алайда жерлеу ғұрпындағы исламға дейінгі наным-сенімдер тақырыбына арналған Ә.Т. Төлеубаевтың еңбектерін атауға болады. «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX- начало XX вв.)» атты еңбегінде, кейінгі жылдары жарияланған мақалаларында исламға дейінгі наным-сенімдерді археологиялық деректермен байланыстыра отырып ашып

көрсеткен (Төлеубаев, 1991; Төлеубаев, 2013; Төлеубаев, 2015; Төлеубаев, 2018; Төлеубаев, 2019). А. Мусагажинованың Павлодар өңірінде жүргізген далалық зерттеу жұмыстары нәтижесінде жазылған мақаласын да атап өту керек (Мусагажинова, 2015).

Қазақ халқының жерлеу ғұрпында сан ғасырлар бойы табан аудармай осы табиғи ортаға бейімделіп көшпенді мал шаруашылығымен айналысқан соң көне дәуірлерден келе жатқан дәстүрлерді бойына сіңірді. Ол дәстүрлер осыны алу керек немесе қосу керек болды дегеннен қалыптасқан жоқ. Кең сахаралы далада нық тұрып шынайы мекен ету үшін, осы дәстүрлерді сақтағанда ғана тіршілік ете алатындығы үшін бойына сіңірді.

Бұл тақырып өте терең тақырып әрі бірнеше докторлық диссертацияға арқау болатын жұмыс екенін айта отырып, негізгі бағыттарына тоқталуды жөн көріп отырмыз. Қазақ халқындағы жерлеу дәстүрі немесе қайтыс болған адамға арналған шаралардың бәрін бір кешен деп қарасак, осы дәстүрлердің бәрі көне дәуірлерде әсіресе қола дәуірлерінен бастап ерте темір және түркі дәуірі кезеңдерінде үзілмей жеткенін көруге болады.

Адам қайтыс болғанда жасалатын шаралар, адам мәйітін оң жаққа қою, тазалау – жуындыру, жуындыруға қатысатын адамдар саны мен туыстық қатынасы, шырақ жағу және қайтыс болғанды естірту мен жоқтау дәстүрлері бір зерттеу бағыты деуге болады.

Келесі бір бағыт адам мәйітін жерлеу үшін қабірдің қазылуы, оның тереңдігі басының қайда қаратылатындығы, қайтыс болған адамның тіршіліктегі статусына байланысты қорымнан орын берілуі, қабір қазушылардың саны, өлікті жөнелтуші адамның тағайындалуы, жерлеу дәстүрлерінің соңғы шаралары.

Қазақ халқы көп жағдайда дүниеден өткен адамды үш күнге дейінгі уақыт аралығында жерлеген. Бұл да көне дәуірлерден келе жатқан дәстүрлермен сабақтастық деуге болады, өйткені көшпенді қоғамда айшылық алыс жерлерден туыстарының келуін күту, топырақ салуына үлгеру сияқты мәселелер қарастырылған. Қазақстанның кей аудандарында бұл дәстүр әлі күнге дейін сақталған.

С.Е. Әжіғали да Талдықорған және Алматы облыстарының кейбір аудандарында жүргізілген этнографиялық экспедициялар материалдарына сүйеніп, адам қайтыс болған соң сол күні жерлейтін күні анықталады, ең ұзақ дегенде ол

үшінші күнге түседі деп жазады (Аджигалиев, 1992: 95).

Сонымен бірге жерленуші адамның сый құрметіне байланысты дос жарандарының, құдандалас адамдарының өлі-тірісін апаруы немесе қазіргі дәстүрмен айтқанда бата жасауы, қайтыс болған адамға арнап қонақ асының берілуі, жерлеп келген соң үйге жоқтау айтып бару, соңғы келушілерге арнап сойылатын малдың жылқы болуы деген сияқты дәстүрлерді келтіреміз.

Сондай ақ зерттеудің келесі бір бағыты адам қайтыс болған соң жетісін беру, қырқын беру, кей өңірлерде жүз күндігін беру және қаралы теңді шешу немесе жылдық асын беру дәстүрлері тұнып тұрған көне дәуір жерлеу дәстүрлерімен астасып жатқандығын көруге болады.

Ас беру дәстүрлеріндегі ас беретін жердің таңдалып алынуы, сойылған малдың етінің тігілген үйлерден бірнеше шақырым жерде аулақта асылуы, асқа келген әрбір қатысушы жерленушіден жыртыс кәде алуы, асқа келгендердің асқа атпен қызмет қылуы да көне дәуірлердің жерлеу дәстүрлерімен жеке – жеке сабақтастыра қарастыратын мәселелер.

Нәтижелер

Жерлеу дәстүрлерінің қола дәуірлерінен бастау алатын сарқыншақтары қазақ халқында кездесуі қола дәуірлерінің кешенді ескерткіштері қазіргі Абай облысы, Абай ауданында авторлардың жетекшілігімен жүргізіліп жатқан Қырыққүңгір қола дәуірі ескерткішінде үлкен көлемдегі қола дәуірінің ірі үш қорғанының №25, №26, №27 қорғандардың айналасында кіші көлемдегі қарапайым қоршаулар топтаса орналасқан. Бұл дәстүр қазақ халқының әлі күнге салтында кездесетін қоғамдағы әлеуметтік дәрежесі жоғары адамның айналасына қою, сол кісінің шарапатында болу деген сияқты түсініктер Ә.Т. Төлеубаевтың еңбектерінде кездеседі (Төлеубаев, 2018: 31). Келесі қола дәуіріндегі тас жәшіктердің бас жағы мен аяқ жағының биік болып келуі, Ә.М. Оразбаев пен Ә.Т. Төлеубаевтың зерттеулеріндегі Ақсуат ауданындағы Сабындыкөл ескерткіштерінің ұқсастықтарын қазақ халқының тіршілігіндегі «тал бесіктен – жер бесікке» деген дүниетанымдық түсінікпен сабақтастырады.

Қола дәуірінің соңғы кезеңдерімен мерзімделетін Беғазы – дәндібай кешендерінде және авторлардың зерттеулеріндегі Шыңғыстау өңіріндегі Сарыкөл ескерткіштерінде тік қойылған менгир тастардың үстінде кесе тәрізді ойықтары

сақталған. Мұны Ә.Х. Марғұлан өз зерттеулерінде тас үстіндегі ойыққа жаңбыр суы немесе арнайы су құйылатын болған, егер сол ойықтан құстар су ішсе өлген адамның шарапаты, айналаға да тиіп жатыр дегенді білдіреді дейді (Марғұлан, 1966).

Дәл осындай қола дәуірінің дәстүрін сақтаған сабақтастық әлі күнге Оңтүстік Қазақстан өңірі қазақтарының қазіргі жерлеулерінде құлпытастың қасына кесе қою дәстүрі бар, бұл ислам дініне еш қатысы жоқ, әрі бұл құлпытаспен ұқсастығымен бірге жерлеу кезінде қабір ішіне қойылатын қыш ыдыспен де байланысы бар екендігін айта кету керек.

Ислам дінінің енуімен бұл ғұрып трансформацияланып, тостағанды құлпытастың жанына қоятын болған. Шардара ауданындағы Мүлкілі ата зиратында моланың басына тостаған қою кейінге дейін жалғасын тапты.

Ерте сақ мәдениетінің ірі патша обаларын салу дәстүрінде де қазақ халқының «ас беру» – дәстүрімен үлкен сабақтастық жатқанын аңғаруға болады. Ірі сақ патша обаларының тұрған жерін таңдауда міндетті түрде өзен аңғары болуы және обалардың ашық алаңқай кең жазықты қыратты жерде болуы таңдалған. Сонымен бірге ас беретін жерге қазақ халқы «сауын айтып», бүкіл халықты жинаған сияқты сақ дәуірлерінде де үлкен 10 метрден асатын құрылыстарды салу үшін адам күшін көп жинау қажет болғандықтан «сауын айтып» жинағаны ақиқат. Ірі құрылысқа кем дегенде 500 ден астам адам бірнеше ай бойы жұмыс жасайтынын ескеретін болсақ, оларға ас тамақ әзірлеу, жатын орынға киіз үйлер тігу қазақ халқының ас беру салтымен сабақтастықты байқауға болады.

Сақ дәуірлеріндегі жерлеу дәстүрлерінде адаммен бірге жылқыны жерлеу дәстүрі де қазақ халқындағы өлікке ат арнау ғұрпымен байланысты. Бүгінгі күнде әлі күнге Шығыс Қазақстан облысы, Абай облысы және Моңғолия қазақтары мен Қытай қазақтарында зират басына асқа сойылған малдың басын апарып қою салты сақталған (Умиткалиев, 2022).

Ерте темір дәуірінің жерлеу кешендерінде Пазырық мәдениетіне жататын таулы Алтай ескерткіштерінде қазба кезінде сақтардың өлген адамның тірі кезінде түскен тістерін, тырнақтарын, түскен және қиған шаштарын бірге жерлегендігі анықталды. Бұл кейінгі қазақ халқына дейін сақталды (Толеубаев, 2018:33). Адамның тіршіліктегі шашы жинақталып о дүниеге бірге әкету керек деген дәстүр түбі

бір түркі Саха елінде әлі күнге дейін сақталған (Гоголев, 200).

Жерлеу кезінде қабірді қазып бастағандағы алғашқы күрек топырақты «бас топырақ» немесе «бұйырған топырағы» деп мәйіттің басына қояды. Жерлеуге жиналған қауым бір күрекке бір уыс топырақтан салып, «Иманды бол, топырағың торқа болсын», деп салады да бұл топырақты мәйіттің жан-жағына салып шығады.

Ә.Т. Төлеубаевтың пікірінше мәйіттің басына топырақ жастауды сақ кезеңінен бастау алады деп тұжырымдайды. Оған дәлел ретінде Шілікті қорымындағы Бәйгетөбе сақ обасынан табылған тақтастарды келтіреді. Пазырық мәдениеті ескерткіштерінде мәйіттің басына тақта тастан жастықша қою дәстүрінің кездесетіндігін айтады. Сонымен қатар сопақша ағаш және киіз жастықтар Алтайдың ірі пазырық және басқа да ескерткіштерінде кездеседі (Толеубаев, 2018: 31). Бұл ғұрып Тывалықтарда да жерлеудің барлық түрінде кездеседі. Мәйіт қандай қалыпта жатқызылса да басына тастан не тас плиталардан сирек жағдайларда ағаш бөренелердің кесінділері, ер тұрман қойылған (Кисель, 2009: 28).

Сонымен қатар жерлеу дәстүріндегі қазақ халқында кездесетін жасы жеткен үлкен апа, әжелердің өздеріне ақыреттік маталарын дайындап қоюы да көне дәуірлерден бастау алып жатыр десе болады, сақ көсемдері де алтынмен апталған салттық киімдерін алдын-ала арнайы жасатып сандыққа салып қойған ба деп те ойлаймыз. Олай деуге негіз болатын сақ дәуіріндегі арнайы жасалған алтын киімдер екі үш күнде жасалмайтыны анық, сонымен бірге ондағы тотемдік белгілердің өзі (таутеке, барыс, бүркіт. Бұғы, арқар немесе т.б. культтік бейнелер) арнайы тапсырыспен жасалған. Сондықтан да қазақ халқындағы ертегілерде немесе батырлар жырындағы ат басындай алтын беріп немесе тай тұяқ алтын беріп жасатқан затым еді деп келетін жолдар осыны меңзеп тұрғандай. Сақ көсемдері өздерінің тотемдік белгідегі аң бейнелерін айта отырып арнайы зергерлерге алтынын беріп, зергерлердің қол ақысын (бірнеше үйір жылқы немесе қой болуы мүмкін) беріп алдын ала жасатқан деп топшылаймыз.

Жерлену шарасын басқаратын абыздардың белгілеуімен үлкен өзен жағасында межелі уақытта жиналған халық өздерімен бірге жағдайына қарай ірілі-ұсақты малдарын ала келген. Бұл сөзімізді М.П. Грязновтың Аржан патша обасынан табылған 160 жылқының бай ат-әбзелдері бар алтауы патшаның өзінің мінген аттары, қал-

ғандары сол елдің тұрғындарының және көршілерінің патша обасына әкелген жылқылары деген тұжырымы дәлелдей түседі (Грязнов, 1950: 46). Пазырық қорымындағы жылқылардың құлағындағы ені және таңбалары әртүрлі болуына қарап олардың иелері әртүрлі адамдар болған, егер барлығы сол жерде жерленген адамға тиесілі болса, олардың бұрынғы таңбалары ауыстырылып немесе жойылатын еді деген пікір айтады. Сонымен қатар, бұл жылқылардың ат-әбзелдері де әртүрлі материалдармен және әртүрлі шеберлердің жасағандығын айтады (Грязнов, 1980: 68-7).

Ерте темір дәуірінің көптеген жерлеу ескерткіштерінде ғұрыптық табақтардың және ас салынған ыдыстардың табылуы және көптеген жылқы сүйектері мен әртүрлі инвентарлардың кездесуі, өлген адамның рухын салтанатты түрде халық болып шығарып салу шарасымен ұласқанын көреміз.

Ерте темір дәуірінің құрбандық табақтарында әртүрлі түтін бықсыту (адыраспан немесе арша т.б) сияқты шаралармен бірге, мал сойылып, трансқа кіру арқылы соңғы сапарға шығарып салу шараларының орындалғанын пайымдауға болады (Литвинский, 1991; Базарбаева, 2013).

Бұл дәстүрдің де қазақ халқында адыраспанмен немесе аршамен аластау, яғни өлген адамның рухымен бірге барлық жаман күштердің кетуі деген сияқты астарлы түсініктермен астасып жатыр.

Осындай көптеген этнографиялық деректерді келтіре отырып әлі де тереңдете зерт-

теуді қажет ететін бай мұрамызды көне дәуірлермен сабақтастыруда терең фанатизмге де берілмей тарихи шындық принципінде ортаны ұстануымыз қажет. Сонымен қатар оны дамыта зерттеумен бірге деректі фильм түрінде жалпы қоғамға түсінікті болу жағын да қарастыру қажет.

Көне дәуірлер мен бүгінгі күн арасында сан мыңдаған жылдар жатса да оны байыппен қарап мән бере зерттесе қазына сияқты шыға береді, оны тек бір қазақтың тіршілігінен қарау аздық етеді. Қазақ халқының аңыз жырлары мен ертегілері, фольклоры мен жаңылтпаштары тіпті өлең жырларынан да сабақтастық табуға болады. Біздің көтеріп отырған мәселе сол үлкен шаруаның бір парасы ғана.

Қорытынды

Қорыта айтқанда қазақ халқының жерлеу дәстүрі бойына сан мыңдаған жылдардың тарихын арқалап келсе де өз мәнін, тарихи құндылығын, адами әдебін жойған жоқ. Олай дейтін себебіміз Ұлы сахарада мекен ете отырып, сан түрлі миграциялардың әсерінен бойына басқа бояуларды сіңірсе де, далаға тән қажеттісін алды, тозығын қалдырды. Қазақ халқының жерлеу дәстүрін жақсы білетін адамға, көне дәуірлердің жерлеу салтын түсіну де оңайға түспек, сол үшін де қазіргі уақытта этноархеологиялық бағытты дамытудың өзектілігі туындап отыр. Біздің көтеріп отырған үлкен жұмбақтың шешуінің тек жолдары ғана, ал оны тереңдете зерттеу болашақтың ісі.

Әдебиеттер

- Аджигалиев С.Е. Основные особенности погребально-поминальной обрядности казахов Жетысу // Жетісу тарихы мен мәдениеті. Қазақтың халық батыры – Қаракерей Қабанбайдың 300 жылдығына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары. II кітап. Талдықорған, 1992. – Питал.-С. 94-109.
- Гоголев А., Гарифуллина О., Мельничук О., Жибер М., Бравина Р., Крюбези Э. Роль погребального обряда // Мир древних якутов: опыт междисциплинарных исследований (по материалам саха-французской археологической экспедиции) / под ред. Эрика Крюбези, Анатолия Алексева. – Якутск: СВФУ, 2012. – 225 с.
- Грязнов М.П. Аржан – царский курган раннескифского времени. – Л.: Наука, 1980. – 62 с.
- Грязнов М.П. Первый Пазырыкский курган. – Л., 1950. – 92 с.
- Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Художественные бронзы Жетысу. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2013. 120 с.
- Кисель В. А. Поездка за красной солью. Погребальные обряды Тувы. XVIII – начало XXI в. СПб.: Наука; ООО «Лема», 2009. 142 с.
- Литвинский Б.А. Семиреченские жертвенники (индоиранские истоки сакского культа огня) // Проблемы интерпретации памятников культуры Востока. М.: 1991. С. 66-87
- Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана // Алмата: 1966. 436 с.

Толубаев А.Т. Сако-скифские и казахские параллели в похоронно-поминальных обычаях. Электронный научный журнал «edu.e-history.kz», 2019. №6(3), 226–237. извлечено от <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/556>. Дата обращения: 31.03.2020 г.

Толубаев А.Т. Сако-скифские культурно-генетические корни некоторых казахских похоронно-поминальных обычаев // Көрнекті ғалым-этнограф, тарих ғылымдарының докторы, профессор Халел Аргынбаевқа арналған «III Аргынбаев оқулары. Қазіргі заман этнография ғылымы және оның қоғамдық жаңғырудағы рөлі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы. Қазақ университеті. 2018. С. 28-37.

Толубаев Ә.Т. Дүниеден қайтқан адамды жерлеу және артын күтуге байланысты наным-сенімдер // Қазақ халқы этнографиясының мәселелері. – Алматы: Service Press, 2013. – 496 б.

Толубаев Ә.Т. Қазақ жерлеу салтындағы аза түту күндері – үші, жетісі, қыркы, (жүзі), жылы (дүниетанымдық мәні, шығу тегі) // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. 2015. № 3 (78). 166–179 бб.

Умиткалиев У. У., Лбова Л. В., Исакаев К. А., Жанисов А. Т., Мусырманкул П. Б., Тлеугабұлов Д. Т. Легенды об огненных конях: преемственность погребально-поминальных традиций в культурах кочевых народов Евразии // Stratum Plus, 2022, №4. DOI: <https://doi.org/10.55086/sp221333347>.

References

Adzhigaliev S.E. Osnovnye osobennosti pogrebal'no-pominal'noj obryadnosti kazahov Zhetysu [The main features of the funeral and memorial rites of the Zhetysu Kazakhs] // Zhetysu tarihy men madenieti. Qazaqtyn halyq batyry – Qarakerej Qabanbajdyn 300 zhyldygyna arналған gylimi-teoriyalыq konferenciya materialdary. II kitap. Taldykorgan, 1992. – Pital.-S. 94-109. (in kaz)

Gogolev A., Garifullina O., Mel'nichuk O., Zhiber M., Bravina R., Kryubezi E. Rol' pogrebal'nogo obryada // Mir drevnih yakutov: opyt mezhdisciplinarnyh issledovaniy (po materialam saha-francuzskoj arheologicheskoy ekspedicii) [The World of the ancient Yakuts: the experience of interdisciplinary research (based on the materials of the Sakha-French archaeological expedition) / pod red. Erika Kryubezi, Anatoliya Alekseeva. – Yakutsk: SVFU, 2012. – 225 s. (in rus)

Gryaznov M.P. Arzhan – carskij kurgan ranneskifskogo vremeni [Arzhan is a royal burial mound of the Early Scythian period]. – L.: Nauka, 1980. – 62 s. (in rus)

Gryaznov M.P. Pervyj Pazyrykskij kurgan [The first Pazyryk mound]. – L., 1950. – 92 s. (in rus)

Dzhumabekova G.S., Bazarbaeva G.A. Hudozhestvennye bronzy Zhetysu [Artistic bronzes of Zhetysu]. Алматы: Institut arheologii im. A.H. Margulana, 2013. 120 s. (in rus)

Kisel' V. A. Poezdka za krasnoj sol'yu. Pogrebal'nye obryady Tuvy. XVIII – nachalo XXI v. [A trip for red salt. Funeral rites of Tuva. XVIII – the beginning of the XXI century.] SPb.: Nauka; OOO «Lema», 2009. 142 s. (in rus)

Litvinskij B.A. Semirechenskie zhertvenniki (indoiranskіe istoki saksкого kul'ta ognya) [Semirechensk altars (Indo-Iranian origins of the Saka fire cult)] // Problemy interpretacii pamyatnikov kul'tury Vostoka. M.: 1991. S. 66-87. (in rus)

Margulan A.X., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevnyaya kul'tura Central'nogo Kazahstana [The ancient culture of Central Kazakhstan] // Alma-Ata: 1966. 436 s. (in rus)

Toleubaev A.T. Sako-skifskie i kazahskie paralleli v pohoronno-pominal'nyh obyachayah [Saka-Scythian and Kazakh parallels in funeral and memorial customs]. Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz», 2019. №6(3), 226–237. <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/556>. (in rus)

Toleubaev A.T. Sako-skifskie kul'turno-geneticheskie korni nekotoryh kazahskih pohoronno-pominal'nyh obyachev [The Saka-Scythian cultural and genetic roots of some Kazakh funeral and memorial customs] // Kornekti galym-etnograf, tarih gylimdarынын doktory, professor Halel Argynbaevqa arналған «III Argynbaev oqulary. Qazirgi zaman etnografiya gylimy zhane onyn qogamdyq zhangyrudagy roli» atty halyqaralyq gylimi-tazhiribelik konferenciya materialdary. Алматы. Qazaq universiteti. 2018. S. 28-37. (in rus)

Toleubaev A.T. Dunieden qajtqan adamdy zherleu zhane artyn kutuge bajlanysty nanyim-senimder [Beliefs associated with the funeral and memory of the deceased] // Qazaq halqy etnografiyasynyn maseleleri. – Алматы: Service Press, 2013. – 496 b. (in kaz)

Toleubaev A.T. Qazaq zherleu saltyndagy aza tutu kunderi – ushi, zhetisi, qyrqy, (zhuzi), zhyly (dunietanymdyq mani, shygu tegi) [Days of mourning in the Kazakh funeral rite – three, seven, forty days, (one hundred days), year (worldview, origin)] // QazUU habarshysy. Tarih seriyasy. 2015. № 3 (78). 166–179 bb. (in kaz)

Umitkaliev U. U., Lbova L. V., Iskakov K. A., Zhanisov A. T., Musyrmankul P. B., Tleugabulov D. T. Legendy ob ognennyh konyah: preemstvennost' pogrebal'no-pominal'nyh tradicij v kul'turah kochevyh narodov Evrazii [Legends of Fiery Horses: the continuity of funeral and memorial traditions in the cultures of the nomadic peoples of Eurasia] // Stratum Plus, 2022, №4. DOI: <https://doi.org/10.55086/sp221333347>. (in rus)

РЕЦЕНЗИЯ

REVIEW

<https://doi.org/10.62183/2024-3-3-52>**Д.А. Махат**

«Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ» Ке АҚ, Қазақстан, Астана қаласы

**ТӘУЕЛСІЗ ЕЛДІҢ ТҰҢҒЫШ ҒЫЛЫМ ДОКТОРЫ,
АКАДЕМИК ХАНКЕЛДІ ӘБЖАНОВТЫҢ КӨП ТОМДЫҒЫ**

Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Х.М. Әбжановтың көп томдық шығармалар жинағы жарық көрді:

Әбжанов Х. Табалдырық. Шығармалар жинағы. 1-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 464+8 жапсырма бет; Әбжанов Х. Тағдыр. Шығармалар жинағы. 2-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 440+8 жапсырма бет; Әбжанов Х. Тұлға. Шығармалар жинағы. 3-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 512+16 жапсырма бет; Әбжанов Х. Тарту. Шығармалар жинағы. 4-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 480+8 жапсырма бет; Әбжанов Х. Тарихшы. Шығармалар жинағы. 5-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 488+8 жапсырма бет.

«Ханкелді университет қабырғасынан КазГУ-дің тарих факультетінде менен төменгі курста оқыса да сыртынан білуші едім. 1971 жылы 1-курс студенттері Әлиядар, Жұман, Қасымбек деген жігіттермен комнатада бірге тұрдық. Әңгіме арасында іштерінде тарихқа шын берілген, озат студенттер бар ма деймін. Бәрі бір ауыздан Ханкелдіні айтатын: сабаққа ерекше ұқыпты, семинарға берілген кітаптардан басқа әдебиеттерді оқып келеді, кітапханадан шықпайды, келешекте біздің арамыздан жарып шығып бір ғалым болса осы Ханкелді болар деп Ханкелдімен мақтанатын.

... КазГУ-дің басқа оқу орындарынан ол кезде бар ерекшелігі оқу жылының басынан курс жұмыстарының тақырыбын алып, бір жыл жұмыс істеп май айында қорғаушы едік, бұл ғылымға алғаш баспалдақ болатын.

Мен Ханкелдіден курс жұмыстарың қалай болып жатыр, тақырыпты бастадыңдар ма? – дедім. Жұмысты бастадым, қысқы каникулға бармай, барлық күндерімді соған арнасам деп отырмын, – деді.

Ханкелдінің жауабына таңқалдым, университетте қанша озат студенттер болды, бірақ бірде-біреуінің қысқы каникулын курс жұмысы

үшін құрбан еткенін естімеппін. Артынан жоғарғы курстардағы жолдастарыма айтсам, бәрі таңырқап: – О заманда, бұл заман курс жұмысы үшін үйіне бармаған студент тарих факультетінің тарихында болмаған, фанатик ғой, болатын бала ғой – дегендері әлі есімде»¹ – деп жазған тарихшы ғылым А.Токтарбай «Тарих сардары» мақаласында. XX ғасырдың жетпісінші жылдары С.М. Киров атындағы мемлекеттік университетінің (қазіргі Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ) тарих факультеті табалдырығынан имене аттаған жас талант – Тәуелсіз Қазақ елінің тұңғыш ғылым докторы, ҒД 0000001 ғылым докторы дипломының иегері, бүгінгі тарих ғылымының тарланы, академик Ханкелді Әбжанов еді.

Академик-ғалым Ханкелді Махмұтұлы Әбжанов 2023 жылдың қазан айында ғылыми-шығармашылығының жарты ғасырын және мерейлі жетпіс жасын үлкен жетістікпен атап өтті. Өз мамандығына адал, зерттеу еңбектері шынайы шындықпен өрілген академик Ханкелді Махмұтұлы: «1993 жылдың сәуірінде ҒД 0000001 ғылым докторы дипломы қолыма тиді. Тәуелсіз елдің тұңғыш ғылым докторы екенімді мақтанышпен айта аламын². ... Иә, тап осылай. Мен тарихшымын. Өзімнің күнделікті кәсібіммен, жарты ғасыр бұрын таңдаған мамандығыммен мақтанамын»³ дейді.

Академик Ханкелді Махмұтұлы Әбжановтың «Қазақстанның село интеллигенциясы» (Алматы, 1984), «Сельская интеллигенция Казахстана в условиях совершенствования социализма» (Алма-Ата, 1988), «Қазақстанның село интеллигенциясы: кеше, бүгін, ертең» (Алматы, 1990),

¹ Токтарбай А. Тарих сардары. – «Отан тарихы» журналы. Арнаулы басылым. – 2013. – Б. 33-34.

² Әбжанов Х. Табалдырық. Шығармалар жинағы. 1-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 464+8 жапсырма бет. – Б. 7.

³ Әбжанов Х. Тарихшы. Шығармалар жинағы. 5-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 488+8 жапсырма бет. – Б. 7.

«Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность» (Алма-Ата, 1992), «Қазақстан: тарих пен тағдыр» (Алматы, 2003), Қазақстан: Тарих. Тұлға. Теория» (Алматы, 2004), «Қазақстан: тарих, таным, тағылым» (Алматы, 2007), «Қазақстан: тарих, тіл, ұлт» (Астана, 2007), «Тәуелсіз Қазақстан: жоғары білім, ғылым, саясат» (Ғ.Кенжебаевпен, Алматы, 2009) және басқа да көлемді зерттеулері мен жинақтары кітап болып басылды. 2023 жылы ғалымның 70 жылдығына орай, «Табалдырық», «Тағдыр», «Тұлға», «Тарту», «Тарихшы» деп аталатын жалпы көлемі 149 баспа табақтан тұратын (5 алғысөз, 212 зерттеу, пікір, сұхбат, естелік, библиография, фото-суреттер) көп томдығы жарық көрді. Автордың көп томдық шығармалар жинағына алғашқы жарияланымынан бастап, газет-журнал, әр түрлі деңгейдегі ғылыми конференция және басқа да ғылыми және ғылыми-танымдық жинақтарда шашырай таралған, әр кезеңде жазылған зерттеулері, сөйлеген сөздері, мектеп, университет қабырғасындағы достары, әріптестері, шәкірттері жазған ақ жарма тілектер қамтылған. Әр ғалым мерейлі жасына осындай қомақты еңбекпен келсе, қазақ ғылымына қосылған қазына болары анық. Тағылым алар, өнегелі іс.

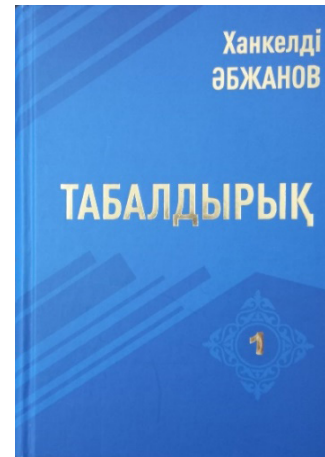
Академик-ғалымның аталған көп томдық шығармалар жинағын баспаға ұсынған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі, кітап Алматы қаласында орналасқан «Алгоритм» баспасынан меценат Ғани Смаханұлының қаржылай қолдауымен жарық көрген.

Ғалымның өзі: «... тарих тағылымы – ердің ісі екеніне көзім жетті. Кеш те болса, ар алдындағы тазалығымды сақтау үшін бес томдыққа кірген еңбектеріме қалам тигізбедім. Әу баста қалай жазылды, сол қалпында бердім. Бұл тағдыр ғой. Кейінгілердің кемелденуіне септігі тиіп жатса, шүкіршілік айтамын. Бірақ ең дұрысы – ғылымның сара жолынан таймау»⁴ деп жазады оқырманға ұсынып отырған шығармалар жинағының екінші томында.

Академик Х.Махмұтұлы «Табалдырық» деп аталған бірінші кітаптың алғысөзінде: «Табалдырықтан аттағанның салмағын көмелеттік жасқа толғанда, оқуға түсуге үйден аттанғанда мен де сезіндім. Енді өз тағдырыма өзім ғана жауаптымын» деп үлкен өмірге қадам басқан кездегі

⁴ Әбжанов Х. Тағдыр. Шығармалар жинағы. 2-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 440+8 жапсырма бет. – Б. 7.

толғанысын еске алған. Қазақ университетінің тарих факультетіндегі әр орынға 25 үміткерден келіп, солардың арасынан оқ бойы озған 6 үміткердің бірі болған талапкерге, білім табалдырығынан аттау да, университет бітіргеннен кейінгі ғылым баспалдақтарынан өту де оңай соқпаған. Х. Махмұтұлы оқырманға көптомдық шығармалар жинағын ұсына отырып: «Жастар танымда, ғылымда даңғыл жол жоқ екенін білсе, менің олжам сол»⁵ дейді.

Бірінші кітапқа тарихшы ғалымның Қазақстан мәдениеті мен интеллигенция, ауыл-село, демография тарихы зерделенген 27 еңбегі және шығармаларының библиографиялық көрсеткіші енген. Хронологиялық шеңбері 1979-1991 жылдарды қамтыған зерттеулер «Жол басы», «В поисках истины», «Рецензиялар» деген үш бөлімге топтастырылып берілген. Кітаптың «Жол басы» бөлімі «Сауатсыздықтан – білім шыңына», яғни ХХ ғасырдың басындағы сауатсыздықты жою мәселесінен басталып, бөлім соңында «Бізге іскер мамандар керек» деп ғасыр соңында қалыптасқан білікті маман тапшылығы мәселесін көтеріп, тығырықтан шығар жол іздеген. Ғалымның «Мәдени революция: тапқанымыз бен жоғалтқанымыз», «Қазақ интеллигенциясы қашан туған?», «1951 жылдың ызғарлы күзі» сынды зерттеулерінен ХХ ғасырдың соңындағы қайта құру кезеңінің лебі еседі. Қазақтың игі-жақсылары Ресейге бодандықты қабылдамай тұрып-ақ тарих сахнасына шыққан, кеңестік социализм соңы күйреумен аяқталады деген батыл пікірлер мен тұжырымдар айтылады.

⁵ Әбжанов Х. Табалдырық. Шығармалар жинағы. 1-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 464+8 жапсырма бет. – Б. 7.

«В поисках истины» деген екінші бөлімде қамтылған В. Ленин, социализм, кеңестік кезең тарихы туралы: «Әркім өз заманының перзенті ғой. Мен де кемелдеген социализмнің, тоқыраудың, қайта құрудың шекпенінен шықтым. Аспаннан түсе қалған жоқпыз. Социалистік идеяға сендік, Ленин бабамызды жаттап өстік, партияның сөзін Құран сөзіндей қабылдадық, Бас хатшыға сілтеме жасамасақ қой шөп жемейтіндей көрдік. Сондай заман болғанын көз алдына елестете алмайтын ұрпақ өсіп келе жатыр. Осыларды шатастырмау үшін бұрынғы дүниелерімді қазқалпында бергенді жөн санадым. Бұлардан қаламның жастығы, тоталитарлық ұғым-түсініктің шектеулігі, қазақ тілі ғылым тіліне айнала қоймағаны, кейде тіпті көзқарастың үстірттігі байқалады. Қалай болғанда да өз сөзім – өзімдікі⁶» деп айта келе, ғалым өзінің өсу, маман тарихшы болып қалыптасу жолына шолу жасаған. Әрине, Ханкелді Махмұтұлы авторлық шығармаларына бүгінгі күн биігінен көз салып, өз қалауынша өңдеп, толықтырса өз еркінде еді, алайда жастыққа тән албырттығы мен соқтықпалы-соқпақты ғылым жолындағы қалыптасу кезеңдерін оқырманға қазқалпында жеткізген. Оны академик ғалымның жастарға берер тәлімі деп түсінген жөн. Үшінші бөлімде «Рецензиялары», кітап соңында Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі Х.М. Әбжановтың 1978-2023 жылдар аралығында жарық көрген 722 еңбегінің хронологиялық көрсеткіші берілген.

«Тағдыр» деп аталған екінші кітаптағы 25 зерттеуге XIX-XX ғасырларда орын алған оқиғалар мен тұлғалар тағдыры және басқа да Қазақ-

⁶ Әбжанов Х. Табалдырық. Шығармалар жинағы. 1-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 464+8 жапсырма бет. – Б. 7.

стан тарихының өзекті мәселелері арқау болған. Кітап «Халық тағдыры және тарих қозғалысы», «Судьба народа и движение истории» деген көлемді екі бөлімнен тұрады. Бөлімдердегі «1916 жылғы көтеріліс: тарихи көзқарас эволюциясы», «Қилы заман» және қазақ зиялысының тағдыры», «Қазақстанда тоталитарлық мәдениеттің қалыптасуы (1917-1945 жж.)», «Миссия интеллигенции», «Эволюция национальной идеи движения «Алаш» және т.б. зерттеулерден кеңестік жүйенің күйреуімен қоғамдық ғылымдардың методологиялық еркіндікке ие бола бастағаны, деректік-ақпараттық негізінің кеңейе түскені байқалады. Академик Х.М. Әбжанов: «Ғылымда даңғыл жол жоқ. 1991 жылдан беріде жазғандарым мінсіз деуге аузым бармайды. ... Мұның себебін, өзімнің құрдастарыма қарата айтсам, бастан кешкен тағдырымызбен байланыстырамын. Біз екі тоқырауды бастан кешкен ұрпақпыз. Біріншісі – брежневтік тоқырау. Оның негізінде жаппай жатсыну мен интеллектуалды бедеулік жатыр (массовое отчуждение и интеллектуальное бесплодие). Екіншісі – назарбаевтық тоқырау. Ол жойдасыз деспотизм мен жемқорлықтан туындады (беспредел деспотизма и коррупции). Ғалымдар қауымы мұндай індетке қарсы тұра алмайды екен. Өзімді ақтамаймын, бірақ пұшайман халге түскеніме өкінемін»⁷ дейді.

«Тұлға» деп аталған үшінші кітап 6 бөлімнен тұрады, оған алғысөз және 38 зерттеу енген. Хронологиялық ретпен орналасқан көлемді тарауларда: ойшылдар Әл-Фараби, Абай, ел билеуші Абылай, батырлар мен би-шешендер Қожаберген Толыбайұлы, Бөгенбай Ақшаұлы,

⁷ Әбжанов Х. Тағдыр. Шығармалар жинағы. 2-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 440+8 жапсырма бет. – Б. 6-7.

Жабай Қазыбекұлы, Қабанбай Қожақұлұлы, Қазбек Келдібекұлы, Сарыбай Айдосұлы, Амангелді Иманов, Алаш ардақтылары Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Мұстафа Шоқай, Мағжан Жұмабаев, Қошқе Кемеңгерұлы, коммунисттік партия қатарында жауапты қызмет атқарған әміршіл-әкімшіл жүйенің құрбандары Темірбек Жүргенов, Сәкен Сейфуллин, Санжар Асфендиаров, Жанайдар Сәдуақасов, Ұзақбай Құлымбетов, Нәзір Төрекұлов, қазақ қайраткерлері Дінмұхамед Қонаев, Жұмабек Ташкенов, Асанбай Асқаров, ғалымдар Шоқан Уәлиханов, Қаныш Сәтбаев, Салық Зиманов, Түймебай Әшімбаев, Қозыбаевтар әулеті, Рамазан Сүлейменов, Задыхан Қинаятұлы және т.б. әр ғасырда өмір сүрген қырыққа жуық ұлы дала тұлғаларының мұрасы мен ұлттық тарихтағы орнын зерттеген еңбектер тақырыптарға бөлініп берілген. Ғалымның «Тұлғасыз ел жетім» деген алғысөзінде алаш ардақтысы Әлихан Бөкейханның замандастарының еншісіне, келешек ұрпақтың несібісіне, алдыңғы толқын ағалардың мұрасына қол сұғушыларға қарата айтқан: «Байлықты өнермен, шаруамен, қызметпен іздемей, жұртты тонап, момынды жылатып іздеген мырзалар қысты күні үңгірде жатып, өз аяғын сорған аю мысалында ғой, қаншама қомағайланса да, сорғаны – өз аяғы» деген сөзіне тоқталып, бірнеше методологиялық пайым жасаған. «Біріншіден, тұлға мәртебесіне ой еңбегімен немесе мемлекеттік қызметпен айналысқандар ғана емес, қатардағы еңбек адамдары да көтеріле алады. Қой бағып жүріп-ақ Кенен атамыз артында өлмейтін мұра қалдырған жоқ па. Екіншіден, арамдықпен, тонаумен, жылатумен жинаған байлық берекелі құндылық емес. Судай сіңіп, тастай батпайды. Дағдарысқа, әлеуметтік қақтығысқа ұрындырады. Үшіншіден, түптің түбінде, жемқор мен сумақай өзін-өзі жазалайды. Туған ортасынан шеттейді, мешкей деген жаман атаққа ілігеді, ұрлықпен келген қазына-малы тістегеннің аузында, ұстағанның қолында кетеді⁸» деп пайымдайды. Үшінші кітапқа автордың сын-қатерлерге қарамастан, перзенттік борышын мүлтіксіз атқарған тұлғалар өмірі мен мұрасын нақты тарихи деректер негізінде зерттеген еңбектері енген. Ғалымның ұстанымы «жау іздеу әркімнің қолынан келеді, ал жасампаздық пен ізгілікті ұл-

ғайта білу – нағыз тұлғаға тән қасиет»⁹ дегенге саяды.

Ғалымның 36 зерттеуі мен ой-тұжырымы «Тарту» деп аталған төртінші кітапқа топтастырылған екен. Олар: «Тәуелсіздік бастаулары», «Тәуелсіздік және ұлттық өрлеу», «Независимость и национальное возрождение» деген көлемді үш тарауда ғалым ұлт тарихындағы бетбұрысты оқиғалар мен өзгерістер нәтижесін қарастырған: «Мәңгілік ел» идеясы: тарихы, мәні, маңызы», «Түркілік ортақ тарихтың интеллектуалды қырлары», «Ұлт-азаттық қозғалыстары: тарихнамалық пайым мен зерттеу методологиясы», «Қазіргі Қазақстан: тарих және методология», «Тәуелсіздік және ұлттық тарих», «Тәуелсіздіктің мәдени-рухани негізі: тарихи-теориялық талдау» «Қазіргі тарих ғылымы» және басқа да зерттеулер.

⁸ Әбжанов Х. Тұлға. Шығармалар жинағы. 3-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 512+16 жапсырма бет. – Б. 5-6.

⁹ Әбжанов Х. Тұлға. Шығармалар жинағы. 3-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 512+16 жапсырма бет. – Б. 7.

«Тарихшы» деп аталған көлемді бесінші кітапта 86 еңбек қамылған. «Тарих таразысы», «Сұхбаттар», «Замандастар келбеті», «Көзкөргендер», «Ізгі тілектер – 60 жас», «Мерейтойлық лебіздер – 70 жас» деп аталған алты бөлімде: жаңа кітаптарға пікірлер, естеліктер мен сұхбаттар және замандастарының әр жылдардағы ой-пайымдары мен ықылас-ниеттері арқау болған. Академик Х.Әбжановтың тарихшы ғалым Е. Бекмаханов туралы жазған «Ғалым бейнесі естеліктерде» атты пікірін, аграрлық экономиканың, білім мен ғылым саласында сүбелі еңбек еткен Қ. Сәбденұлы туралы «Қазақтың қасиеті мен киесі», белгілі журналист Ж.Ауыпбаевтың «Рухы күштілер» кітабы жөніндегі «Рухы күштілер және тарих көші» атты талдау мақаласын, «Тарихты алдап кету ешкімнің қолынан келмейді» журналист Ғ.Мүсіреп пен ғалым Х.Әбжановтың сұхбатын, «Әбілқайырды әйгілі ұлт қайраткері деп пайымдаймын»¹⁰, тарихшы ғалым А.Нүсіпбеков туралы «Жастарға «қарағым, шырағым» деп толғанып отырып тапсырма беретін»¹¹, «Зұлмат жылдар зобалаңы», «Сәтбаев тағылымы – қазақ зиялысының темірқазығы» журналист Б. Қайратұлы мен ғалым Х. Әбжановтың сұхбаты, «Қазақстанда қуғын-сүргін ғылыми зерттеу институтын ашу керек»¹², ғалым-педагог Т.З. Рысбеков туралы «Организатор высшей школы и ученый», «Зәки Ахметов шығармаларының тарихи негіздері», тарихшы ғалым К.Нүрпейіс туралы «Қайран менің Кеңес ағам ...», журналист-ғалым А.Сейдімбек туралы «Ұлының қалдырған ізі мәңгілік», «Азаттыққа мейірі қанбаған тұлға», шәкірттері С.З. Баймағамбетов, Б.Санақұлова туралы «Сейілі еске алғанда ...», «Дүние неткен тар едің ...», тарихшы ғалымдар А. Құсайынов туралы «Мен оған борыштымын», Д.И. Дулатова туралы «Тарих факультетінің патшайымы, Т.Омарбеков туралы «Ғылымы асқан Талас еді» және басқа да пікірлері, естеліктері, сұхбаттары, сондай-ақ профессор Қ.Ә. Ахметовтың Х.Әбжановтың «Қазақстан: тарих, тіл, ұлт» зерттеулер жинағы жөніндегі ой-пайымы, А.Кәкеннің А.Сейдімбек, Х.Әбжанов, Қ.Салғараұлының бірлескен авторлығымен жарық көрген «Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы» кітабына пікірімен танысуға болады. Замандастарының әр жылдардағы ғалым туралы ой-пайымдары ерекше назар аударады. Оқырман бұл бөлімнен:

тарих ғылымдарының докторлары Қ.Ә. Ахметовтың «Жайсаң дос турал», «Зеделі ғалым», А. Тоқтабайдың «Тарих сардары», Т.Садықовтың «Азамат. Ғалым. Басшы», Ғ.Қ. Кенжебаев «Айтулы азамат», З.Қабылдиновтың «Замечательный человек», Г.Какенованың «Настоящий интеллигент», Н.Мұхамедханұлының «Ұлт парасатын терең зерттеген ғалым», Б.Кәрібаевтың «Академик, тарихшы Х.М. Әбжанов жөнінде», Х.Түрсүнның «Хан ұлындай хан-ағамның өнегесі», А.Мұсағалиеваның «Астана қаласы Ханкелді Әбжановтың тағдырында», С.Мамытованың «Ученый-историк, мудрый наставник, аристократ духа», С.Ковальскаяның «Ученый. Историк. Патриот», Ә.Мұхтардың «Тарихшы ғалым, абыройлы азамат», З.Дүкенбаеваның «Академик Х.М. Әбжанов – ұлағатты ұстаз, ғалым, парасатты тұлға», Т.Сәтбай «Ұстазым – халық академигі» және басқа шәкірттері мен замандастарының ізгі-тілек, ықылас-ниеттерімен танысады.

Қазақ «жақсының жақсылығын айт» дейді ғой, орайы келгенде айта кеткен орынды, тарих ғылымдарының докторы, профессор Ханкелді Махмұтұлымен 2000-2011 жылдары Астанадағы Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ және Мемлекет тарихы институтында қатар қызмет жасадық. Ол кісі кафедра басқарды, институттың ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары болды. Ғылымдағы аға ұрпақ өкілі ретінде сол кездегі жас мамандарды ғылымға жетелеп, бағыт-бағдар берді, Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін айқындап, ізденушілерге тақырып беріп, ғылыми жетекші, ғылыми кеңесші болды.

2001 жылы «Қазақ зиялыларының қасіреті» атты тырнақалды зерттеуіміз профессор Талас Омарбековтың ғылыми редакторлығымен жарыққа шығып, кітапты ғылыми орта жылы қабылдаған еді. Профессор Х.М. Әбжанов «Егемен Қазақстан» газетінің 2002 жылғы 12 ақпандағы санында аталған зерттеу кітапқа пікір білдірді. Академиктің оқырманға ұсынып отырған көп томдығының бесінші кітабына енген «Ашылмай келген ақиқат» деген пікірінде: «... Мәселенің көптеген күңгірт жақтарын талдауға талпынып жүрген жас ғалымдарымыздың да еңбектері жарық көруде. Солардың бірі Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқытушысы Данагүл Махаттың «Қазақ зиялыларының қасіреті атты» монографиялық еңбегі. Көлемді кітаптың төрт тарауында Ф.Голощекиннің жел беруімен өрттей қаулаған «оңшылдыққа», «ұлтшылдыққа», «жікшілдікке» қарсы күрес-тің тарихы мен тағылымы зерделеніп, қолдан

¹⁰ «Аңыз адам» журналы

¹¹ «Жұлдыздар отбасы» журналы

¹² «Егемен Қазақстан» газеті

ұйымдастырылған сол күрестердің ұлтымыздың мақтанышы болған зиялыларға әкелген қасіреті ашылады» дей келе «Уақыт тезіне төтеп бере алмаған зиялыларымызды асыра айыптап, қараламай, қателесулердің, жаңсақ басуларының себептері қайда жатқанын оқырманға салықалықпен жеткізе алған»¹³ деп бағалады. Ғылымда орны бөлек, үлкен ғалымның алғашқы еңбегіме білдірген жағымды пікірі ғылым жолына нық қадам басуыма әсер еткені рас.

Профессор Х.М. Әбжанов қоғамдағы жетістіктермен қатар орын алған әттеген-айларды да айтып, ғалымдармен пікір алмасып отыратын. Ғылыми конференция, семинар, студенттердің «Ойшыл» пікір сайыс клубы жұмысы жүйелі түрде өтіп тұрды. Бірінші орынға жастарға сапалы білім беру, оқытушылардың біліктілігін үнемі жетілдіріп отыру қойылғандықтан, ғалымдар арасында шығармашылық шыңдалу, маман ретінде қалыптасу үрдісі үйлесімді жүріп жататын еді. Біз, бірге қызмет атқарған сол жылдары Ханкелді Махмұтұлының үлкен ғалым, биік парасат иесі екеніне куә болдық.

¹³ Әбжанов Х. Тарихшы. Шығармалар жинағы. 5-кітап. – Алматы, «Алгоритм» баспасы, 2023, 488+8 жапсырма бет. – Б. 50-51.

Академик Ханкелді Махмұтұлы Әбжанов өзінің бүкіл саналы ғұмырын ұлт тарихын зерттеп, зерделеуге арнап, ғалымның өзі айтқандай жұмыр басты пендеге ауа, су, күн қандай қажет болса, әркімнің және баршаның шыққан тегінен, табиғи қалпынан, салт-дәстүрінен, тілінен көз жазып қалмауы үшін төл тарихын білуі де соншалықты маңызды екенін дәйектеп берді. Ғалым тарих ғылымындағы ұзақ жылдар бойғы үздіксіз ізденістерінің нәтижесінде: «Өткенінді білмеу өзгенің сойылын соғуға, өзіндікін өзектен тебуге, бөтеннің туының астына кіруге әкелетінін адамзат тәжірибесі мен тағылымы, оның ішінде кеңестік дәуірдегі қазақ халқының тағдыры әлденеше рет дәлелдеген аксиома» деген тұжырым жасады. Қос дәуірдің куәсі, Тәуелсіз Қазақстанның тарих ғылымдарынан тұңғыш ғылым докторы, академик Ханкелді Махмұтұлының қазақ интеллигенциясы, ұлттық тілі мен ділі, қоғам дамуы туралы пайымдары, замана шындығы, ұлттық қадір-қасиетіміз туралы зерттеулері, замандастарының ықылас-ниеттері жинақталған «Табалдырық», «Тағдыр», «Тұлға», «Тарту», «Тарихшы» атты бес кітаптан тұратын шығармалар жинағы – тәлімі мол, тағылымды еңбектер.

МАЗМҰНЫ

Ортағасырдағы Қазақсан тарихы

<i>Хабижанова Г.Б.</i> Тарихи топонимика және сакральді топография	4
---	---

Этнология. Антропология

<i>Картаева Т., Шәмишева Г., Магзумов М.</i> Торанғы: өндеудің дәстүрлі әдістері, эконоортадағы киелілігі	14
<i>Аманова Бахар Тофиг қызы</i> Халық жазушысы Әли Валиев еңбектеріндегі Қарабақ ауыл шаруашылығының этнографиясы	23
<i>Әлиев Асад Танирверди оглы</i> Грузин өзірбайжандары мен Кавказда тұратын кейбір түркітілдес халықтардың өміріндегі бірдей және әртүрлі әдет-ғұрыптар мен нанымдар туралы	30

Археология

<i>Жұматаев Р.С., Шакенов С.Т., Шаймуханова Д.С.</i> Тарбағатай теріскейіндегі қола дәуірінің Белбастау қорымы	36
<i>Үмітқалиев Ү., Исаков Қ.</i> Қазақ халқының жерлеу ғұрпындағы рәсімдердің археологиялық деректермен сабақтастығы	45

Рецензия

<i>Махат Д.А.</i> Тәуелсіз елдің тұңғыш ғылым докторы, академик Ханкелді Әбжановтың көп томдығы туралы	52
---	----

CONTENTS

Medieval history of Kazakhstan

<i>Khabizhanova G.B.</i> Historical toponymy and sacred topography	4
---	---

Ethnology. Anthropology

<i>Kartaeva T., Shamshieva G., Magzumov M.</i> Turanga: traditional processing methods, its sanctity in the environment.....	14
<i>Amanova Bahar Tofiq gizi</i> Karabakh agriculture created by the people's writer Ali Valiyev.....	23
<i>Aliyev Asad Tanirverdi oglu</i> About the same and different customs and beliefs in the life of Georgian Azerbaijanis and some turkic-speaking peoples living in the caucasus.....	30

Archaeology

<i>Zhumatayev R.S., Shakenov S.T, Shaimuhanova D.S.</i> A bronze age cemetery Belbastau on the northern slope of Tarbagatai	36
<i>Umitkaliev U., Iskakov K.</i> The continuity of rituals in the funeral rites of the kazakh people with archaeological data	45

Review

<i>Mahat D.A.</i> The first doctor of science of an independent country, academic about the many volumes of Hankeldi Aabjhanov.....	52
--	----